

Даарта чон чизези эгелээр. РФ-тиң Чазак Даргазы М.Касьянов
Бүгү-россияга даарта эгелээр чон чизезинге белеткелдер ажылының
түннелин үндүрген селектор хурал эрттирген.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 116 (16574)

2002 чылдың
ОКТАБРЬ 8,
вторник

Ат салган шагы 23.00
Садар өртөө 3 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

МОСКВАДАН ЭЭП КЕЛГЕН

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Москвага болгаш Моолга албаның ажил-херээн кылып чорааш, октябрь 5-те ээп чаныш келген.

Шериг-оол Дизижикович-биле кады РФ-тиң Президент Администрациясының чөвүлекчизи, хөйге билдингир А.Собчактың кадайы, хөй-ниити ажилдакчызы Л.Б.Нарусова чедип келген. Тыва

болгаш орус чаңчылдар езугаар ак чемниң дээжизин, хлеб-дусту каас-коя кеттинген тыва кыстар Тываның аалчызы Людмила Борисовнага сөңнээн. Кызылдың аэропортунга

Ш.Д.Ооржакты, Л.Б.Нарусованы ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Д.К.Х.Ооржак, Хойлуужудулга палатазының даргазы В.М.Оюн, ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.А.Мельников болгаш ТР-ниң Чазак кезигүнери уткуп алган. Л.Б.Нарусовадан журна-

листер кандыг ажил-агый аайы-биле Тывада келгенин сонуургап айтырган. Ооң харыылааны болза: «Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржактың чалааны-биле келдим. Тывага бир дугаар кээп турар болганымда, республиканың ажил-агыйы, чоннун амыдыралы-биле таныжар мен».

Бистиң корр.

ТР-НИҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫ Ш.Д.ООРЖАККА

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Бо чылдың сентябрь 30-ден октябрь 2-ге чедир Силерниң Моолга кылган албан-чоруунар болза Россияның болгаш Моолдун аразында кызыгаар чоогунун болгаш девискээр кады ажилдажылгазының ажылын идепкейжидер талазы-биле дээди болгаш бедик денелдерге эрткен дугуржулгаларны боттандыраар херекке чугула базым болган. Инфраструктура сайыды Б.Жигжит-биле Силерниң чугаалажылышкынарнынарның, премьер-министр И.Энхбаяр-биле ужуражылганарның

дугайын Моолдун массалыг информация чепсектеринге калбаа-биле чырыткан болгаш чурттуң политиктиг, хөй-ниити бөлүктөрүнде деткимчени алган.

Ажил-агый тургузуушкунунга, республикага социал-экономикага сорулгаларны шийтирилээринге чедишкенин Силерге болгаш Силерниң удуртуп турарыңар Чазакка күзедим. Силерге таарымчалыг үеде Моолга кандыг-даа үеде аалдап келинер, бистер чүгле өөрүүр бис. РФ-тиң Моолда элчини О.ДЕРКОВСКИЙ.

Тываның аалчызы

РЕСПУБЛИКА-БИЛЕ ТАНЫЖЫЛГА

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чалааны-биле келген Л.Б.Нарусова октябрь 5-те Кызылдың чамдык бүдүрүлгелеринге, тудуларынга, өөредилге, эмнелге, культура албан черлеринге чедип, оларның ажил-ижи-биле танышкан.

Тыва Республиканың күрүне лицейинге аалчы баргаш, өөредилге-кижизидилге ажылын сонуургаан. ТР-ниң тускайлааттынган өөредилге-эртем төвүнүн директору Т.О.Санчаа өөредилге чериниң материал-техниктиг баазасы сөөлгү үеде быжыкканын, ооң ачызында өөреникчилер бүгү талалыг ханы билиглерни ап, янзы-бүрү конкурстарга киришкеш, шаңналдыг черлерни ээлеп келгенин чугаалап берген.

Ону доосканнар дээди өөредилге черлеринде кайы хире кирип турарын Л.Б.Нарусова айтырган. Лицей сес удаа өөреникчилерни доостурган, олар шупту Россияның болгаш даштыкы чурттарның дээди өөредилге черлеринде кирип алганнар. Билии шыырак болганындан өөредилгезин уламчылаар аргалыг болганнар. Дээди эртемни чедип алгаш, ажилдап турарлар база бар.

Эртем төвүнүн информатика кабинетин, телевидение төвүн, ном үндүрер черин болгаш өске-даа кабинеттерин аалчы көргөш, амгы үениң техниктиг херекселдери-биле хандырганын магадаан.

Ында немелде тудугну кылып турар, ол удавас доостур, ынчан өөредилге-кижизидилге ажылын улам экжидеринге таарымчалыг байдал тургустунар.

Л.Б.Нарусова Кызылды изиг суг, чылыдылга-биле хандырып турар улуг бүдүрүлгө — чылыдылга-энергетика төвүнге (ЧЭТ-ке) чораан. ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.А.Мельников, ЧЭТ-тиң директору Ф.Рехтин бүдүрүлгениң ажил-чорудулгазын таныштырган. ЧЭТ кышкы сезонга белен, хоорайга чылыгны берип эгелээн. Ооң-биле чергелештир акша-көпөек талазы-биле чамдык бергедээшкенинге таваржып турарын, ону

канчаар чогумчалыг шийтирилезе чогуурун чугаалап бергенер.

Акша-көпөек айтырын шийтирилээрин чедип алып дээш ажилдаар апаар-дыр бис деп, Л.Б.Нарусова чугаалааш, коллективке чедишкенин күүзээн.

Республика эмнелгезиниң инфекция салбырының корпусун, республиканың туберкулез диспансериниң немелде тудууну, «Уруглар чеми» күрүне бүдүрүлгенин, Тываның күрүне университетиниң көдээ ажил-агый факультетиниң общежитиезиниң, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң туттунуп турар объектилеринге Л.Б.

Нарусова чедип, тудуг ажилдарының кайы хире чоруп турарын сонуургаан. Үстүнде адаан объектилерниң кайызында-даа тудуг-монтаж ажилдары кидин түлүк чоруп турар, тудуг материалдарының чедишпези, акшаның эвээжи-биле ажилдың темпизи шапкынчывайн келгени илерээн. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң тудуунун байдалы-биле аалчы таныжып тура, нарын тудугнуң материалдар-биле кайы хире хандырганын айтырган. «Промжилстрой» тудуг ниитилениң начальниги В.Капустин акша чедишпейн турар-даа болза, иштиги ажилдарны кылып материалдарның чамдызын садып алганын, ам-даа эки шынарлыг, быжыг материалдар хереклеттинип турарын дыңнаткан.

Республиканың №1 эмнелгезинге Л.Б.Нарусова баарга, кол эмчи А.Д.Ооржак эмнелгениң ажылының байдалын чугаалап берген. Рентген, УЗИ, томография болгаш өске-даа кабинеттерниң ажылын аалчы көргөн.

Республиканың №3 эмнелгезиниң коллективи Л.Б.Нарусованы орус чаңчыл езугаар хлеб, дус-биле уткаан, дириг чечектерни тудускан. Эмнелгениң кол эмчизи А.Ш.Ооржак-Бодур ажылын таныштырган. Хүндүлүг аалчызынга торгу тыва тонну, чонардан кылган «Сарлыкты» белекке берген.

Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге Людмила

Борисовна баргаш, Тываның агаар-бойдузу, үнүштери, дириг амытаннары, казымал байлактары, тываларның шаандагы, амгы амыдыралы, ажил-ижи, культуразы, уран чүүлү, республиканың экономиказының, социал адырының көгжүлдези-биле танышкан.

Аалчы республиканың уран чүүл школазынга баргаш, ооң өөредилге-кижизидилге ажылын сонуургаан.

Людмила Борисовна Нарусова кайы-даа коллективке баарга, чылы-биле уткуп хүлээп ап, дириг чечектерни тыпсып турган.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.А.Мельников, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчыларының хүлээлгезин күүседип турарлар А.Т.Конгар, Е.Л.Осердцов, ТР-ниң Уруглар фондузунун даргазы С.М.Ооржак болгаш өске-даа харысалгалыг ажилдакчылар Л.Б.Нарусованы үдеп чорааннар.

Тываның аалчызы октябрь 6-да республиканың Саң-хөө ямызынга баргаш, ооң ажылы-биле танышкан. Ооң соонда Би-Хем кожуунга четкеш, Туран хоорайның №1, 2 школаларының, тудуп турар кожуун эмнелгезиниң, «Кызыл тараачын» көдээ ажил-агый кооперативиниң ажил-чорудулгазын сонуургап көргөн.

Таан-оол ХЕРТЕК.
ЧУРУКТА: Л.Б.Нарусова,
Владимир САВИНЫХТЫҢ
тырттырган чуруу.

Бүгү-россиянын чон чизезинге хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың республиканың чурттакчы чонунга КЫЙГЫРЫ

Хүндүлүг чонум!

Россиянын болгаш республиканың чугула болуушкуну — Бүгү-россиянын чон чизезинин бүдүүзүндө силерни анаа идепкейлик киржиринче кыйгырып тур мен. Бо чугула ажыл кыска хуусаада — октябрь 9-тан 16-га чедир болурун билер болгай силер.

1989 чылда сөөлгү катап чизе болган соонда, 13 чыл эрткен. Ол үе дургузунда бистин амыдыралывыска денди улуг ескерилгелер болган. Он чыл ажыг үе иштинде бис барык өске күрүнеде чурттап олурар бис. Ынчангаш чуртта болгаш республикада чонун өзүлде байдалының дугайында шын сан-медээ херек.

Бо ажылга Россия Федерациязынын Президентизи В.В.Путин улуг кичээнге салып турар. Ол «Эрткен он чылдың өскерилгелери болгаш оң түнелдери чуртта демографтыг уланышкындарнын эртем шинчилелдеринге үндезин болур, ол углап-башкарылганың дээштиин бедидер, социал-экономика политиканың адресит болурунгуа дузалаар» деп демдеглээн.

Чизе дээрге чонун сантунун, оң язы-сөөк болгаш назы-хар составының, эртембилинин, ажыл-агыйының дугайында база өске-даа медээлерин чыылдазы болур. Бөгүн

чуртта болгаш республикада рынок экономикасында, ол санда социал адырда реформалар чоруп турар болгай. Ынчангаш анаа чон дугайында шын медээ херек. Чизе пенсияларның, стипендияларның, пособиелерин, шалындарның хемчээлин шын санаарыңа, кожуун, суур, суму бүрүзүнүн социал-экономика хөгжүлдезинин баш удур көргүзүлгелерин тургузарыңа ажыкдузалыг. Чаңгыс сөс-биле, чизе кижжи бүрүзүнүн эрге-ажыыңа хамааржыр.

Бо чугула ажыл «Чонун Бүгү-россия чизезинин дугайында» федералдыг хоойлуга дүүштүр чоруттунуп турар. Бистин республикавыс аңаа колдуунда белең. Статистика органнары чизечилерни өөреткен, олар чогуур документилер-биле хандыргыңа, ажылдаарыңа эптиг немелде өрээлдерни үндүрүп берген.

Республиканың чедери берге черлеринде чизени август-сентябрь айларда чоруткан.

Хүндүлүг чонум, силер бүгүдениң бо ажылдың онза чугулазын хандыр медер билип, хамааты хүлээлгелер күүседип, Бүгү-россия чизезинге идепкейлик киржиңерге бүзүрөп артым.

Кичээнге ийер дээш четтирдим.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазында УК ПАЛАТАНЫҢ СТРУКТУРАЗЫ

Октябрь 3-те Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының организастыг сессиязынга бөлүк депутаттарның дилээ-биле Хоойлужудулга палатазының структуразынга Соңгу чүк болгаш аңаа деңнээн девискээрлерниң айтырыгларының талазы-биле комитетти тургузарын чугаалашкан.

Ук айтырыгны көдүрүп үндүрген депутаттарга (М.К. Куулар, В.Х.Иргит, А.П.Дамба-Хуурак) ол айтырыг чугула черни ээлеп турар. Чүге дизе РФ-тин Чазаның доктаалы-биле бистин республиканың 12 кожуун девискээрлери долузу-биле болгаш чартык кезин Соңгу чүк районнарынга база аңаа деңнээн девискээрлерге хамааржыр. Ынчангаш ол девискээрлерниң чурттала хандырылга айтырыгларын шийтирилээрде, хоойлужудулганы чаартыры чугула. Ол айтырыгның чугулазын сайгарып чугаалашкаш, депутаттар Соңгу чүк болгаш аңаа деңнээн девискээрлерниң айтырыгларының талазы-биле комитетти тургузарын шийтирилээш, «ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының структуразын бадылаарының дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Ол ышкаш Хоойлужудулга палатазының даргазының оралакчызына чажыт бадылаашкын-биле **Виталий Григорьевич Вальков** соңгуткан.

Хүннүн ийги чартында тургустунган Хоойлужудулга палатазының комитеттеринин даргаларын соңгуп алыры-биле депутаттар чажыт бадылаашкынны чоруткан.

Хоойлужудулга болгаш конституция-эрге-хоойлу политиказының талазы-биле комитеттин даргазынга — депутат **Борис Билчин-оолович Монгуш** соңгуткан.

Күрүне тургузуу, тус чер бот-башкарылганың болгаш девискээрлер аразына харылзалар тургузарының талазы-биле комитет даргазынга — депутат **Анатолий Партизанович Дамба-Хуурак** соңгуткан.

Бюджет, сан-хөө, үндүрүк болгаш банк ажыл-чорудулганың талазы-биле комитеттин даргазынга — депутат **Василий Хүреш-оолович Иргитти** бадылаан.

Эртем, өөредилге, культура, өг-бүле болгаш аныктар политиказының талазы-биле комитеттин даргазынга — депутат **Таисья Волустаевна Кууларны**

бадылаан.

Хей-ниитинин айыыл чок чоруунун, эрге-хоойлу камгалалының болгаш кызыгаар чоогунун айтырыгларының талазы-биле комитеттин даргазынга — депутат **Виталий Монгушевич Бартына-Садыны** бадылаан.

Чер, агроуплетпур комплекзинин, бойдус ажыглалының болгаш экология талазы-биле комитеттин даргазынга — депутат **Виктор Алексеевич Молини** бадылаан.

Регионал болгаш контрол талазы-биле комитеттин даргазынга — депутат **Өнер Хүлерович Ондарны** бадылаан.

Соңгу чүк болгаш аңаа деңнээн девискээрлер айтырыгларының талазы-биле комитеттин даргазынга — депутат **Михаил Ким-оолович Кууларны** бадылаан.

Хоойлужудулга палатазының даргазының ийи оралакчызын болгаш Экономика талазы-биле комитеттин, Кадык камгалалы, социал камгалал, күш-культура болгаш спорт комитетинин даргаларын депутаттар Хоойлужудулга палатазының дараазында болур сессия хуралына чугаалажыр.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны.

Чуртун камгалаары — ыдыктыг хүлээлге

ТР-НИҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫ Ш.Д. ООРЖАККА

Хүндүлүг Шериг-оол Дизи-жикович!

Иштики шериглерниң шериг албанчылары барык үш чыл дургузунда Чечен Республикага конститушчу корум-чурумну тургузар талазы-биле боттарының дайынчы хүлээлгезин алдарлыг болгаш төлөптү-биле күүседип турар, оларның аразындан 70 ажыг кижиге **Россияның Маадыры** бедик атты тывысқан. Амгы үеде Соңгу Кавказ девискээринде Россияның ИХЯ-ның иштики шериглеринин бөлүүнүн составында Россияның бүгү областарындан, оң иштинде **Тыва Республикадан**, барган шериг албанчылар амы-тынын артынга каггаш, дайынчы албан-хүлээлгезин күүседип турар. Соңгу Кавказ девискээриде Россияның ИХЯ-ның иштики шериглер бөлүүнүн (ИШБ) командьлалы **Силерниң республикадан шериг албанчыларның кыйгырткан дайынчыларның** бедик белеткелин, эресидим болгаш шийтирилген бедил-биле үнелеп, Ада-чуртун эрге-ажыктары дээш бердингенин демдегледип тур. Силерниң республикадан кыйгырткан дайынчылар дайынчы сорулгаларны бүгү негелдерге дүүштүр күүседип турарын бүзүрөп-биле чугаалап болур.

Аныяк салгалды патриотизмин бедик харысалганың езузунга, бистин Ада-чуртувустун келир үезинге кижизидип турарыңар дээш Силерге болгаш силерни дамчыштыр республиканың удуртулгазынга өөрүп четтиргеними илереттим.

Хүндүлөк-биле, **Россияның СКД-де ИХЯ-ның ИШ Бөлүүнүн командьлакчызы генерал-лейтенант В.А. ДАДОНОВ.**

Оң-биле кады Соңгу Кавказ девискээриде иштики шериглерниң күүседип турар дайынчы сорулгалары дүшкүрүлүг болгаш нарын бооп турары бот составка культура-дыштанылга болгаш медээ хандырылганың талазы-биле улуг кичээнге болгаш онза сагыш човаашкынны, шериглерни патриоттуг бедик деңгелге кижизидери негетинип турар.

Культура-дыштанылга хандырылганың, бот составка силерниң республикада үнүп турар солуннары чагыдып, патриоттуг уткалыг көскү агитацияны чорудуп бээринге, библиотека фондун долдурууңа, а ниитизи-биле Чечен Республикага террористерге удур операцияларны чорударыңа дайынчы бедик сагыш-сеткилди, мораль-психологтуг турум байдалды тургузарыңа дузаламчы көргүзүр талазы-биле Силерниң кижилгелерниң дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн Силерден бүзүрөп-биле дилеп тур мен. Бүзүрөп көрүңер, **Силерниң чаңгыс чер-чурттугларыңар**, бистин дайынчыларывыс аңаа төлөптүг.

Бир эвес Силерниң республиканың хей-ниити организациялары шериг хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип дугайында кыйгырыг-чагылдарны, күзээш-киннерни чаңгыс чер-чурттугларыңарга кылыр болзуңарза, **Силерниң республикадан кыйгырткан дайынчылар дээрлерниң** дээреси болур чаңылдарга кезээде шынчы болуруңа бүзүрөп бис.

Бистин адресивис: Москва-400, н.п.Ханкала ГВВ МВД РВ в СКР инд. 103400.

Бүгү чонга, кижжи бүрүзүңге СОЛДАТ ДУГАЙЫНДА САКТЫП ЧОРУҢАР

Эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс!

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржактың дамчыштыр бистин шуптувуска, республиканың бүгү чонунга Соңгу Кавказ девискээринде Россияның ИХЯ-ның иштики шериглер бөлүүнүн командьлакчызы генерал-лейтенант В.А. Дадоновтун чорутканы Тывадан Чечен Республикада шериг хүлээлгезин эрттирип турар солдаттарга дузаламчы көргүзүр дугайында чагаазын моң үстүңде парлаан. Оң сөзүглелиниң чамдызын база катап киирээли:

Хүндүлүг Шериг-оол Дизи-жикович!

Иштики шериглерниң шериг албанчылары барык үш чыл дургузунда Чечен Республикага конститушчу корум-чурумну тургузар талазы-биле боттарының дайынчы хүлээлгелерин алдарлыг болгаш төлөптү-биле күүседип турар, оларның аразындан 70 ажыг кижиге Россияның Маадыры бедик атты тывысқан. Амгы үеде Соңгу Кавказ девискээринде Россияның ИХЯ-ның иштики шериглер бөлүүнүн составында Россияның бүгү областарындан, оң иштинде **Тыва Республикадан**, барган дайынчылар амы-тынын артынга каггаш, дайынчы хүлээлгезин күүседип турар. Силерниң республикадан кыйгырткан дайынчылар дайынчы сорулгаларынык күүседип турарыңа чоргаарланып, бүзүрөп турар бис.

Оң-биле кады Соңгу Кавказ

девискээринде иштики шериглерниң күүседип турар дайынчы сорулгалары дүшкүрүлүг болгаш нарын бооп турары бот составка культура-дыштанылга болгаш медээ хандырылганың талазы-биле улуг кичээнге болгаш онза сагыш човаашкынны негеп турар. Культура-дыштанылга хандырылганың, республика солуннарын бот составка чагыдып бээрин, өске-даа дузаламчыларны көргүзүр негеп турар.

Бир эвес Силерниң республиканың хей-ниити организациялары шериг хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип дугайында чагылдарың, күзээш-киннерин боттарының чаңгыс чер-чурттугларыңа кылыр болза, силерниң республикадан кыйгырткан дайынчылар кезээде мурнуку олуртпа кирер.

Бистин адресивис: 103400 Москва-400, н.п. Ханкала ГВВ МВД РФ В СКР.

Маңаа тайылбыр бээри артык. Бодунун чаңгыс чер-чурттугларың утпас дугайың сагындырганы дээш генералга четтирдивис. Амгы үеде Соңгу Кавказта Тывадан барган хей оолдар албан эрттирип турар. Аныяк оолдарның кайы хире берге байдалга таваржып турарын чугаалаан ажы-даа чок.

Бистер, журналистер, командьлакчының дилээн деткип тур бис. ТР-ниң Чазаның парлалга албаны, солуннар редакциялары Чечняда бистин солдаттарывыска республика солуннарын чагыдып берген. Тываның Ном үндүрер чери Тыва дугайында

бөлүк номнары чоруткан. Күрүнениң «Тыва» телерадио компаниязы уран чүүл мастерлеринин чогаадыглары бижиткен видеокассеталарны, республика дугайында документалдыг фильмнерни, тыва черге сөөлгү үеде болган улуг болушкуннары тырттырган репортажтарны, эң шылгараңгай ыраажыларның үннерин бижиткен аудиокассеталарны чорудар.

Бистер бистин оолдарывыстың албан эрттирип турарын карактарывыс-биле көрүп, силерге чугаалап, таньштылары-биле бистин теле-радио-фото болгаш солуннар корреспондентилеривистин чыныды командазын организастап чорудар дилегни Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка болгаш генерал В.А. Дадонова киирер бис.

Эргим номчукчулар, Силер бистин оолдарывыстың командиринин чагаазын Силерге чоруткан чагаа деп хүлээп алгаш, аңаа саадаашкын чок харыларны база чорудуңар. Алыс утказын алырга, бистин оолдарывыска хей чүве херек-чок — бир, ийи чагаадан азы откриткадан оларже чорудуңар, төрөөн чери, төрөөн чону оларны утпаан, сактып чоруур болгаш манап турар деп чүвени оолдарывыс бодап келгеш, сеткил-сагыжы амыразын!

**Тываның
ЖУРНАЛИСТЕРИ.**

Чазак хүннери

МӨҢГҮН-ТАЙГА ЫРАК-ДАА БОЛ...

Эрткен неделяда Мөңгүн-Тайга кожуунун төвү Мугур-Аксы суурга чаңчыл езугаар үнүүшкүнүг Чазак хүннери болган. ТР-ниң Чазаның ажилчын бөлүүн көдээ ажил-агый болгаш аыш-чем сайыды Н.Б.Алдачи удуртуп чораан. Кел

чыдар кышка удур кожуунун амыдырал хандырылганын дугайында айтырылглар чугула темага турган болгаш республиканың бирги удуртукчусунга дыңнадыры-биле белеткеттинген.

Беш чыл бурунгаар ырак Рейстер чоруп өөрөнгөн чолаачыларның: «Москва ырак-даа бол, Мөңгүн-Тайга оон-даа талыгыр» деп чугаалажып турганы бөгүн тоолчургу чугаада дег артып калган. Моон мурнунда Мөңгүн-Тайга кожуунче чүгле күштүг машина-балгат-биле чоруп турган болза, амгы үеде ынаар даштыкының «чиик-каралары» безин тура дүшпейн чеде халды бээр каалама оруктуг болу берген. Харын-даа Тываның эң-не кыдыг сууру — Кызыл-Хаяга чедир орукту чаартып кылган. Эң-не кайгамчык чүве — орукту кончуг кыска үенин дургузунда шалыкын кылганындан республиканың чамдык чурттакчылары безин эскерип билбейн турар.

Мөңгүн-Тайга шагдан турала, аргыжары берге, чедери ырак, орук-чири багай черлерге хамааржып турган. Амгызы дег кылдыг оруктар чок турда, чүгле Мугур-Аксыга чедир Моол кызыгаарын таварып азы агаар оруу-биле уждуп чедип турган. Электри хандырылганы чокта, суурларга дизельди электри станцияларын ажилдадып турган. Аыш-чем курлавырларына эъттен өскезин, шупту сөөртүп чедирер. Мөңгүн-Тайганың девискээринге тараа-даа, ногаа, картошка-даа өстүрбейн турган. Кажан СССРЭ дүжөргө, моолдар кызыгаарны дуглапкан, а кижилерниң ухар чүүл-биле аргыжары бергедешкен, түннелинде кожуун төптен аңгыланым чыдып калган.

Амыдыралдың эң-не эргежок барааннарын чүдүргөн чүк машиналары кызыгаар эртип чадааш, хонук-хонуу-биле туруп, түрегелди көрүп тургаш эртип-даа келгеш, оорладып, үптөдип, кандыг бергелерге таварышпайн турган дээрл. Ажы-биле чугаалаарга, чолаачылар Мөңгүн-Тайга баар рейстерден эки туразы-биле айталап турган таварылгалар бар.

Чамдыкта боттун талазындан байдалды улам бергедеди бээр таварылгалар база тургулаан. Бир катап мөңгүн-тайга-чылар акша-шалын үезинде үнмейн турган, эң-не берге үелерде кожуунун чагырга даргазынга, дүлгээзиниң сонгулдаларның тевиинге алыс-

каш, баш билинмейн турган кандидаттарның аразындан төптен келген аалчыны сонгуп алганнар. Ол хевири, боду безин ынчаар болу бээр манаваан. А ол үеде ук кожуунга быжыг туруштуг, өде-чара, харын-даа шириин аажы-чангыг удуртукчу херек турган. Үен-даян, аазатпай кижилерни эрге-чагыргадан ырадырын, дедир кыйгыртырын сонгукчулар-даа шыдапас, республиканың удуртулганынга-даа хоойлу-дүрүм ону чөпшээрвейн турган. Ындыг болганындан кожуунун салым-чолу дээш харысалганы Тыва Республиканың Чазана, оң удуртулганы бодунга чүктээр ужурга таварышкан.

Эки талаже чаартылгалар эвээш эвес-даа бол, Мугур-Аксыга чедир кылдыг орук хөйну чугаалап турар деп болур. Өске оттулар чүүл чок болганындан хөмүр сөөрткен КамАЗ машиналар кожуун төвүнче дүн-хүн чок чоруп турган. ТР-ниң Чазак аппаратының удуртукчузу Д.-С.Б.Яндак бюджет организацияларына хөмүр-даш курлавыры белеткеттинген, ону чүгле хереклекчи кижилер бөрүзүнге сөөртүп чедирери артканын дыңнаткан. Яндактын демдегелинде хөмүр-даш чедирлгезинин бүгү оруу — Чадаананың хөмүр-даш уургайындан эгелээш, тодаргай хереклекчи бүрүзүнүң печказынга, уруглар садтарына, малчын коданнарга чедир демдеглээш.

— Хөй-ле айтырылганы Кызылдан эгелээр турган — деп, Даваа-Самбуу Бээжинович чугаалап турар. — Чазак чай эгезинде даалганы берген турбуже, республиканың Саң-хөө ямызы хөмүр сөөртүлгезинин акшаландырышкынын озалдадып турар. Оң түннелинде Чадаананың хөмүр-даш уургайында техника турупкан, кывар-чаар материал, машиналарнын артык кезектери чок, бустунган хөмүрнүң курлавыры төнүп турар. Неделя хире саадаашкын болур болза, Мөңгүн-Тайгаже хөмүрнү кышкы орук-биле сөөртүр алаар. Ынчан чарыгдал моон-даа көвүдээр болгаш чолаачыларга каш дакпыр моондактар таваржыр.

Кожуунун кол экономиказы — мал ажил-агызы. Ынчангаш, бирги ээлчегде, күрүне бүдүрүлгелери кылдыр эде чаарттыганын совхозтарны быжыглаары көрдүнүп турар. Республиканың

өске кожууннарынга бодаарга, Мөңгүн-Тайга бодунун үезинде ажил-агыйларны ыңай-бээр тарадырын база хуужудулганын эге капиталы болур мыйыстыг бода болгаш шээр малының бажын когу-биле үзүп төндүрбээн. Сарлык биле инектиң хөй кезии база өшкү, хойнуң чартык хирези кожуунун хуу өнчүзүнде арткан. Арткан мал кооператорларның болгаш хуу араттарның холунда кирген.

Тус черниң көдээ ажил-агый эргелелиниң берген медээзин езугаар алырга, 2002 чылдың июнь 1-ниң байдалы-биле кожуунда 10070 баш мыйыстыг бода болгаш 80466 шээр мал бар. Мал бажы мында чылдан чылче өзүп турар. Кожуунун амгы чагырга даргазы Алексей Кунгаевич Донгакты тус черниң малының уксаазы совет үеде Тываже оон-моон эккеп турган малдың уксаазына хайнактажып, эсти бээрини айылы дүвүредип турар. Ол таварышканы боду хөндө болу бээр чайлаш чок, чүге дизе республиканың уксаажыдылга каттыжышкыны база оон зона аайы-биле салбырларының дүшкени-биле чергелештир, мал ажилында малдың уксаазын экижидери-биле кандыг-даа ажил чорбайн турар. Каш чыл эртсе, чүгле тус черниң уксаазы чиде бээр эвес, а кодан бүрүзүнүң угу-дөзү баксыраза хөңү деп демдегелеп турар. Ол чүнү чугаалап турарыл дээрге, чүгле Мөңгүн-Тайга кожуунун амыдырап турганы эвес, а бүдүн Тываның кол экономиказы болур малының төнүп болурунун демдээ-дир.

Биеэги турганы дег, төпчүтүнгөн уксаажыдылга ажил-агыйларын катап тургузары болдунмас, үе эскерилген, хөлүн эрттир шапкыны-биле рыноктуң байдалы эскерлип турар. Ынчалза-даа бүгү чүвени катап эгелээри чөптүг. Оода чадаарда уксаалыг коданни кожуунун бүгү ажил-агыйларындан чаңгыстап тургаш чыгып, Моолдун Сөнгөл тываларындан арыг уксаалыг малды үзүктөп сатып алырының-даа бол, аргаларын тывар — деп, Алексей Донгак санап турар. Ынчалза-даа оң бодалдарына мал кадарчыларындан амдызында харыы чок, ынчангаш бо айтырыгны күрүне, Чазак деңнелинге шийт-пирлээри чугула.

Электри хандырылганы док-

таамал турар болза, безерек тууйбу заводунун тудуун эгелеп болур. Ооң-биле катай аныяк специалистерни ажилдадып чурттадырынга эргежок кол чүүл — чуртталга бажынын туттуруп болур. Бо чылын Мөген-Бүрен школазында чаа спортзалдын тудуу немешкен, Мугур-Аксы болгаш Тоолайлыгга ам-даа ийи школань немей тудары көрдүнүп турар. Чоокта чаа 2 эмчи, прокуратура ажилдакчылары, 3 шаг-даа ажилдакчызы, 2 башкы — хары угда элээн каш специалистер келген. Оларны шуптузунга чурттаар оран-сава херек. Ынчалза-даа түр када чурттаар черге кандыг-даа кижини ижиктирери берге болгай. Ынчангаш оларга келир чылдың планынга 2 аал чурттаар бажынарны тудары көрдүнгөн.

Кызыгаарда каайлы Кэртирилге пунктузунун тудуун эгелээр айтырыгның өйү келген. Бистиң база моол талааның удур-дедир сатыг-харылзаа оруунун чогуур деңнелге шийт-пирлеттинмээнинден кызыгаар-жыларга чөрүлдээлиг айтырыл-лар бо-ла таварышкылаар. Кожуун боду бичи-даа болза, оң шийтпирлээр ужуруг планныг ажилдары хөй дээрзин Чазактын тускай бөлүү демдеглээш.

Мөңгүн-Тайганың иштики херектер килдизинин начальниги чыл санында солчур. Ынчанмай канчаар, боду ыраккы Мөңгүн-Тайгада корум-чурум камгалалында, а өг-бүлөзи 400 км ажыг-да турарга, кандыг дээштиг ажил, доктаамал удуртукчу турарыл. Шагдаа ажилдакчыларының багай ажилындан бүдүн кожуун хилинчектенер. Милиция начальниги чокта, кожуунун шаг-даа ажилдакчылары барык-ла ажилдапас, арагалар, корум-чурум үрээшкенирин боттары-ла үндүрүп турар.

Пенсия болгаш өске-даа социал амыдыралга хамаарышкан телебирлер төлөлгезинин дугайында хомудалдар кожуунун харылзаа салбырының адресинге чаңгыс эвес удаа үнгөн. Олар харылзаа белдирлеринде магазиннер тургускулап алгаш, кырганнарның пенсиязынга баш бурунгаар-ла улуг өртектиг барааннарны чегдирип, пенсия үлей берген үеде оларның акшазын бажындан-на тыртып ап, база бир берге байдалды тургусканы дүвүрөңгич. Ындыг

магазиннерниң саарылгазы коммерсантыларның орулга кирип ап турар үгектеринден он катап улуг бооп турар. Ындында-ла каш пенсиязынга чединмейн орган улус мырынай холга артар акша чок кылдыр өрезин төлээш, харын-даа келир айның пенсиязы-биле төлээр кылдыр өрөленип турарлар. Бо чорукка хамаарыштыр көдээ ажил-агый сайыды Н.Б.Алдачи республиканың федералдыг почта харылзаазының начальниги-биле шыңгыы сайгарылганы чүгле кабинетке эвес, а эрге-хоойлу органнарынга чедир кылырын чурттакчыларга дыңнаткан.

Шак мындыг амыдырал-чы айтырылглар Мөңгүн-Тайгада хөй. Бодаарга херекчок, бөдүн айтырылглар ыш-каш, херек кырында езулуг-ла чединмес кожууну ханы тамыдан үндүр соп эккээр дээш ажилдаар күзөлдиг кижилерге доора моондак болуп турары хөй.

— Шыны-биле алыр болза, адыр аайы-биле бистерни чединмес болгаш күш чок деп чугаалап болбас — деп, ТР-ниң Чазаның Мөңгүн-Тайга девискээр эргелелиниң удуртукчузу К.Д.Донгак чугаалап турар. — Бир чурттакчыга барык 20 баш мал онаажыр дээрге-ле, ол хөй өнчүдүр. Ынчалза-даа республиканың дузазы чокта, бистиң хөндүрлүп алырывыс берге болур дээрзинге бүзүрээр мен. Тываның Чазанга Мөген-Бүренде ГЭС-ти тутканынга, эмнелгени автомашина болгаш өске-даа чүүлдер-биле бүрүн хандырганы, чаа школалар болгаш оруктар, малчыннарга далган база бистиң доозукчуларывыска ажыктыг өөредилге черлери-биле дузалааны дээш, кожуунун чурттакчы чону өөрүп четтиргени илередип турар. Бо бүгү үндүрүр хөрөңги халас барбаан. Эрге-чагыргада коллегаларым болгаш өскелер-даа орулга чок азы хуузу чок инвестициялар-дыр деп хоозун чулчуруушкуннарны кылып турар. Кижиниң капиталынче хөрөңги салышкыны станоктарнындан, технологиянындан үнелиг. Удапас олар канчаар-даа улуг олча-орулганы эккээр.

Т.НИКИТИН.

«Келир үеже базым» деп программаны он чыл бурунгаар Москвада күрүнениң Бауман аттыг техниктиг университетинге үндөзилээн болгаш студентилерниң, школачыларның эртем-техниктиг дилээшоннеринге дузалаар сорулгалыг. Тываның школачылары аңаа чеди чыл киришкеш, кайгамчык түннелдерни чедип алган.

Эрткен өөредилге чылында Кызылдың школачыларындан 40 ажыг кижилер аңаа киришкен, олардан 10 кижилер тиелекчилерниң санынга киргеш, делегей конкурстарына Россияны төлээлээр национал делегацияларның составына кирген.

Күрүне лицейинин сургуулу Долаана Доржу Тывада херээженер байдалының дугайын

Москва жюризинге киригеш, АКШ-ка эрткен аныяктарның делегей шуулганынга киржир аас-кежиктиг болган. Солаңгы Оюн инвалидтер айтырылганын шинчилээш, Лондон шуулганынга Россияны төлээлээш. Москвага чедер болгаш оон дедир чанар орукту санапаска, бир кижиниң чоруунга безин 4000 доллар негеттинер-дир.

«КЕЛИР ҮЕЖЕ БАЗЫМ»

Эрткен чылын ТР-ниң Өөредилге ямызы өөредилге чорудуун хөгжүдеринге бүдүн чартык чүс муң рубльди үзүп берген. Чазактан дузаламчыны четчири-биле

организакчызы Тамара Тогочакваның дыңнатканы-биле алырга, республиканың бүгү школаларының аныяк шинчилекчилери чаа сезонга белем бооп

конференциязынче чалалга Бауман аттыг университеттин ректору И.Федоровтан келген. ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының албан-күлээлгезин күүседип турар А.Т.Конгарның дыңнатканы-биле алырга, Чазактын социал блогу аныяктарның эртем шуулганнарынче кичээңгейни угландырып, оларны тыва эртемге кадрлар белеткээринин күрүне политиказының чарылбас кезээ кылдыр көрүп турар. Бо херекке башкыларның кирип турар үлүү улуг.

Альберт ХОМУШКУ.

Программа — боттанышкында

көргүскен. Россияның Чазана 3,5 миллиард рубльди бээрин Күрүне Думазы-биле дугурушкан.

Тываның күрүне лицейинин баазызынга «Келир үеже базым» деп программаны ТР талазы-биле таарыштырылга төвүнүн

турар. Программага киржир улуг күзөлдү кожууннар школалары илередип турары өөрүнчүг.

Келир чылдың апрельде аныяк шинчилекчилерниң «Келир үеже базым» деп онгу юбилейлиг делегей чергелиг эртем

"ШЫННЫН" ПОЧТАЗЫНДАН

Бодундан хамааржыр

Бо шагда кижилернин амыдырап-чурттап ораарын оваарып көөр болза, дыка-ла ылгалдыг. Бир чамдыктарынын амыдыралы, шынап-ла, бурган чаяап каан дээр чүве бе, тергийн бай-шыырак. Оларда чок-ла чүве чок: хөй акша-мөңгүн, янзы-бүрү марканың амгы шагның машина-техниказы, биеэги шагда хааннарның чурттап чорааны ыш-каш улуг өртектиг хевистер-биле бүргеттинген хөй-хөй өрээлдерлиг ордулар дег бажыңнарлыг. Сөөлгү үеде эскерип чоруурга, ыңдыг кижилер хөлечик-чалчаларлыг-даа апарганнары бар.

Бай-шыырак мындыг амыдыралды чедип алырының ийи аргазы бар. Бирээзи — эң эки, эң чөптүг, чоннуң эң хүндүлээри — бодунуң кара күжүн үндүрүп, чеди дерин төп тургаш, эктиниң кырында борбак бажын шын ажылдадып тургаш, тып алган бар чүвезин камнап тургаш ажылдаар болза, чүе ынчаар чурттап болбас деп? Езулуг-ла мынчаар чурттап ораар өг-бүлелер бистиң Тээли суурда эвээш эвес.

Кижини бодап көөрге, аргажок түрөңги, аштап-суксап, идик-хеви орбак-самдар, чаржынчыын көргүзүп колданып-диленип, оон кедерезе арын-нүүрүн ышкынып оорланып, дээрбедеп чоруур кижилерниң ынчаар багай чурттап чорууру чүгле оларның боттарының-на буруузу деп билер мен.

Ажыл чок кижини дээр ай санында дузаламчы акшаны берип турар-дыр. Уруг-дарыы хөй, кырган кижини дээр, бертик-межел кижини дээр дээр ай санында пенсия, пособиелерни берип турар-дыр. Күрүне азыравайн турар эвес, азырап турары ол ышкажыл. Күрүне-ниң ол дузаламчызының кырынга кижини бүрүзү боттарының хире-шаа-биле дузалал ажыл-агыйын кызып кылыр болза, чединмес, түрөңги чуртталга турар бе? Ээн, хостуг, сугаттыг черлер бар-

дыр. Тараа-быдааны, картошка-ногааны чүге аңаа тарып ап болбазыл? Чединмес өг-бүлелерниң хериминиң иштин долдур чүгле чыдыг чашпан үнген боор-дур. Арагачы, мындыг чалгаа, азырадыкчы хөөннүг өреге бүрүзүн тус черлер эрге-чагыргалары чүге кичээңгейге албайн турарын элдепсинер мен. Ындыгларны албадап, картошка-ногаадан тарыттырып, мал-магандан туттурар-ла болгай. Бодунуң хайгааралында, чагыргазында турар чонунуң эки чуртталгазы дээр кандыг-даа аргаларны ажылдап болур.

Боттарының күш-ажылының ачызында эки чурттап чоруурлар бистиң Тээли суурда хөй дидим. Оларның чамдыктарын маңаа эскелерге үлегер-чижек болзун дээр күзелим-биле бижип көрейин: Кара-оол, Алдын-кыс Хомушкулар, Владимир, Елизавета Хомушкулар, Владимир, Долзан Минеевтер (орус-тыва хайнак өг-бүлө), Сарыг-оол, Өшкү-Саар Салчактар, Мөңгүн-оол, Чечекмаа Сонамнар, Чекер Ортун-Назын уруг-дарыы-биле. Аныяк өг-бүлелерден Алексей, Лидия Салчактар, Адыгжы, Айлаң Чымбий-оолдар угбалары, дунмалары-биле каттай дээр, өске-даа ажыл-ишчи, эрес-кежээ, үнген-кирген чонунга кезээде эжи ажык өг-бүлелерни хөйү-биле адап болур. Езулуг-ла кара күжүн төп чоруур ажыл-ишчи өг-бүлелерниң ажы-төлү безин ажыл-ишчи, эрес-кежээ, эртем-билиглиг боор болгай. Ада-ие кандыг болдур, ажы-төл ыңдыг болур дээрни кончуг-ла шын. Мээр бөүстүнде адааның дарга-бошкалар-даа эвес, анаа бөдүүн өг-бүлелер-дир. Оларның ажы-төлү шупту эртем-билиглиг, тус өг-бүлелерлиг, эки ажылдап чурттап чоруурлар. Кожуун, суму, арбан дарга-бошкалары мындыг өг-бүлелерниң эки үлегер-чижээңге даянып, яды-түрөңги амыдыралдыг чонну өрү тыртып ажылдаар болза, корум-чурум-даа экижири-дир ийин.

Каң-оол ХУРГУЛ-ООЛ.
Тээли суур.

ХООЙЛУГА ЧАГЫРТЫР

Сезен харлаарымга чедир чыл ажыг үе арты. Бо Кызылдың инвалидтер болгаш хоочуннар бажың-интернадынга чыткыжемге, өдек биле довуракан чарылбаан мен: малчыннап-даа чордум-на, трактористеп-даа чордум-на.

Бичимде Бора-Шай, Хандагайты ынчаар чурттап чордум. Ол үеде ачам Чиңмит биле авам Хорлуунун ажыл-агыйы өөредин алган мен. Ол-ла дуржулгамны сөөлүнде бодунуң амыдыралымга ажылдап, Хөндөргей, Хайыракан ынчаар чурттап келдим. Ном-дептерден өөредиг база эки-ле чүве ыйнаан, ынчалза-даа чоннуң тус черге хамаарышкан дуржулгазы черле күштүг.

Шаанда бис хөй сизен-даа белеткес чораан бис. Ынчангы мал ыңдыг негелде чок турган. Сөөлүнде келзе-келзе, кажаа иштинге от салып, сугну безин чылдып берип турар апарган бис. Арта-ла кадык-биле чөмгөрер, хымыраан-биле «шайла-дыр»... Ам тыва мал чок болган-дыр. Ол малчыс канчаар-даа чудаарга, хаак болгаш терек ужуруп бээрге, секпереп кээр болгай. Хаактың чинге будуу, каргы, бүрүлери болгаш теректиң будуу, бүрүлери малга хоолууг чөм болурунда аңгыда, эм база болур чүве. Оон ыңай малды чылдың кайы үезинде кандыг оътка кадарары база баажылыг.

Шаанда мал эмчизи, зоотехник-даа, бригадир болгаш сакманчы-даа малчын боду болур болгай. Ам эртемниг кижилер көвүдээр, оң-биле чергелештир ында маагы, мында кодуру, дуу аалда бруцеллез, бо коданда цинуроз — улустуң чугаазы-ла бо. Бо дээрге чүгле ажаалдадан хамааржыр чүве-дир ийин. Дорту-биле чугаалаарга, малды боттарывыс аартып ап турар бис. Бо бүгүнүң чажы-ды чүгле ажаалдада. Чижээлээрге, бруцеллезтан арган инектер аарыас, хөй кезинде-ле семис инектер аарыыр чүве болгай. А олар кажааның чылыг черлеринче чүткүүр. Олар арганнарын

чайладыр үзүп тургаш, эки черлерге барып чы-дарлар. Кажааны дыка чылыглап болбас. Инектер даштыгаа безин кыштаар ышкажыгай. Ынчангаш бруцеллез изигден тыштыр. Инек изиг кажаадан үнгеш, дораан-на соокка кактырар болгай.

Бо фронтучу Пичен-оол колхоз даргалап турда, мен Хайыраканга молдургалар малдап турдум. Ынчан фермадан чүс ажыг молдурга өлүп калганда, мээр азыраан 80 молдургадан чаңгыс-даа чүве хораваан ийик.

Колхозтажышкын чаа эгелеп турда, Хөндөргейге трактористеп турдум. Ынчан кижини солуптар мергежилдиг механизатор тыштыр эвес, чааскаан-на дүн-хүн чок тутсуп билер сен. Ажылче ылап кириптерге, уйгу уттундуруп каар чүве-ле болгай. Бүдүн хонук дургузунда ийи-бир шак азы чартык шак удуптар үелер чамдыкта тургулаар-ла, харын. Ажылдың шынарынче улуг кичээңгей салыр, бичии-даа хажыдышкын кылып болбас. Ынчангаш Хайыраканга эң бедик дүжүттүг — бир гектардан-на 800 центнер! — кукурузаны мен өстүрдүм. Бодап-даа көрүндөрдө: чаңгыс га черден 5 тонна мал чөмүн ажаап алыр деп чүвени аан. 200 гектардан 1000 тонна!

Чүү-даа чүве бойдустан хоойлуунга чагыртыр, ол хоойлуну сагып шыдаас-тыр бис. Ол туржук боттарывыстың чогаадып, саазынга бижип, холувус-биле бадылап алган хоойлуусту безин сагып шыдаас-тыр бис. А чамдыкта өш-биле үрөп турар улус база тургулаар-дыр. Ам бисте мал болгаш чер ажылының хоойлулары бар чүве бе? Бар болза, ону боттандырар херек. Чок чүве болза, дарый кылыр херек. Бо бүгүнүң мээр сагыжымга четпейн турары мээр хомуданчыг-дыр.

Доржу САТ,
күш-ажылдың хоочуну,
бирги бөлүктүн инвалиди.

АРАВЫС ЫРАЗА-ДАА...

Өвүр кожуунуң төп эмнел-гезинге халдавырлыг аарыглар салбырынга санитаркалал турган үемде, 1972 чылда, Иркутск хоорайның эмчи институтун доос-кан хып дээр аныяк эмчини Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы чоруткан. Кожуунга санитар-эпидемиологтук станцияга улуг эмчилеп 6 чыл ажылдаан эмчисти Зоя Тонгаковна Ондар дээр. Алыс боду Тожу чурттуг, тывалаары чевен, ынчалза-даа орустаары шыырак турганын билер мен. Ажыл-ижинге бердинген болгаш кыдыг-кызыгаар суурларны, малчыннар турла-ларын кезип, лекция-беседаларны чорудуп, чоннуң арыг-шевер, каң кадык болурунче улуг кичээңгейни салып кыйгырар турган. Ол келгеш, бир-ле дугаарында, чурттап ораар бажыңның даштын малгаштааш, ак чугай-биле чугайлаан. Эмчистиң үлегер-чижээ-биле Хандагайты суурнуң бажыңнары ам-даа маңган ак-ак. Эмчисти хостуг үле-

ринде төп кожуун эмнелгезинин болгаш санитар-эпидемиологтук станцияның адын камгалап, спорттун бүгү хевирлеринге, оюн-тоглаа, концерттерге, ши-лерге киржип, кыска хуусааның иштинде чоннуң хүндүткелин чаалап алган. Ол 1978 чылда Кадык камгалал яамызының дугаалың езугаар Эрсин кожуунга, оон 1980 чылда Танды кожуунга ажылдаан.

Бо удаа Тожу кожуунга чеде бергеш, 24 чыл ишти көрүштээр эмчимге ужуражып хөөрежир аас-кежиктиг болдум. Ол бо үеде чедир 3 кожуунга ажылдааш, «Күш-ажылдың хоочуну» атты чедип алган. Ол ам-даа Тоора-Хем суурда санитар-эпидемиологтук хайгаарал төвүнде ажылдап чоруур. Эмчисти Зоя Тонгаковна Өвүрге ажылдап турда-ла, аразы бир хар ажыг оол, кыстыг чүве. Олары кыйызы-даа дээди болгаш ортумак эртем-билиглиг, өг-бүлелиг, бир-бир уругларлыг Кызыл хоорайда амыдырап-

чурттап турарлар. Эмчиниң өөнүң иштин Михаил Чимит-Доржуевич Ондар дээр эртемден-зоотехник. Ол кожууннар-га болгаш Тывада күрүнениң кедээ ажыл-агый дуржулга станциязынга эртем ажылдакчы-зындан килдис даргазынга чедир ажылдааш, Тыва АССР-ге 4 өшкү совхозтарын тургускан. Ам Тожу кожуунуң кедээ ажыл-агый эргелелинде кол зоотехник болуп ажылдап турар.

Эмчимни ужурашкаш көөрүмге, дузааргак, шимченгир, сагыш човангыры биеэги хевээр болду. Концерттерге кир-жип ырлаарга, артистерден чыда калбас «артист эмчиси» деп ол черниң чону мактаарын дыңнадым. Тыва хонувустун мындыг үлегер-чижектиг хамаатылары, өг-бүлелери — бистиң чоргааралывыс.

К.МОНГУШ.
Тоора-Хем суур.

ЧҮГЛЕ БӨДҮҮНҮ-БИЛЕ

«Көшкенинге дузалажыр, өлгөниңге ыглажыр» деп тыва улустуң үлегер чугаазында ханы утка-ла бар.

Улуг-Хем кожуунун Арыг-Узүү суурдан Шойдак-оол Ховалыгның хөөр-жүлгө дугайында бодалдарын бүрүнү-биле деткивишаан, бодунуң 2-3 чижектерлиг чүүлүнү бижидим.

Элээди шаамда авам, ачамның төрө-ли болур, кижини ортузу ажа дүжүп чоруур назылыг акывыс чок апаарга (аарааш), кады-кожа дөргүл-төрелдер ажыг-шү-жүүн айтырып, таакпылажып келгеш, 2 хире хөй дөгөргөш, мөчөөн кижиниң мөчү-сөөгүн ажаап кааннар. Кедирер идик-хелти-даа бөдүүнү-биле кедирер чүве чораан. Мөчөөн кижиниң бажыңга чүгле ден (чула) кыпсып каар турган.

Янзы-бүрү эмнежок аш-чөм-даа дел-гээнин көрбөөн мен. Караң көрнүр кижилерден чок болган кижини ажаар хүнүн айтырып алыр. Алгы-кышкы, дааш-шимзөөн-даа үндүрбес. Бүрүн тыва чоннуң езу-чаңчылдарын ыдыктыгы-биле сагыры шуут-ла хоойлуга дүүшкөк. Назы-хары аныяк кижилер мөчөөн кижиниң чоогунче-даа барбас турган.

Амгы шагда хөөржүдүлгениң ужу-лары каш катап эскерилгенин пат кайгаар кижини чордум. Черге чораан кижилерге бичии-бичии саазыннарда ораап каан шайлар, аш-чөм үлээрин та кым чогаат-кан чүве. Черге чораан чон дедир чанып келгеш, демей-ле аштанып-чөмөннөр, арыгланыр болгай.

Амгы үеде чок болган кижиниң мага-

бодун чаңгыс машинага 10-20 хире кижини ийи-чаңгыс хөй дөгөргөштиң шаа-биле ажаап-тежээр каар болза, бистиң аравыста «балдыры дыңзыг» байыргак эштер черге кири-ле бактаарлар болдур эвеспе. А бир эвес 10-20 хөй, өшкү, 3-4 бода мал өлүргөш, хааржак-хааржаа-биле арага-дары ижиң, 40-50 авто-чыгааннар, 200-300 кижини чылыган болза, ол хөөржүдүлгени, шынап-ла, дээрже үндүр мактап хөөредир болгай бис.

50 чылдарның төңчүзү, 60 чылдарның эгезинден бээр хөөржүдүлгениң чурум-нары эскерлип эгелзэн. Харын-даа орус болгаш өске-даа чоннарның чаңчылдарын холуп-бүлүп, хойтпактап алган бооп турар бис. Бир-ле байыргак, хөөремик, арагачы кижилерниң тып эккелген ты-вызыктарындан бо үениң хөөржүдүлгези сыр дедир бооп, чонну төөредип, шүү-

дөдип, каража-когаралга чедирип турарын ыгыттавайн барып болбас.

Качыгдан, ажыг-шүжүтте таварыш-кан төрөл чонунга моралдыг, материалдыг деткимчени көргүспейн кан-чаар. Ажыг-шүжүгүнү денге үлежири арын-нүүрлүг кижиниң сеткили болгай. Чамдык улус мырыңай кижини мөчөөнде оң 7 хонундан эгелзеш, узун хонунга чедир үзүктелишкын чокка чок болган кижиниң чоок кижилери-биле арага-лааш туруттар болулаар. Чүү-даа чүве өй-хөмчөөлдүг, езу-чурумнуг, чаңчыл-дыг-ла болгай.

Хөөржүдүлгеге хөй-ле арагалаш-кын тургузуп турарындан өлүм-чидим, айыыл-халаптарнык бо-ла болгулай бээр хомуданчыг.

Бораш ОНДАР.
Суг-Аксы суур.

РОССИЯНЫҢ АРМИЯЗЫ: ООҢ ӨНЧҮЗҮН КЫМНАР ООРЛАП ТУРАРЫЛ?

Россияга доктаамал турар шеригни Петр I хаан 300 чыл бурунгаар тургускан. Ол үеден бээр шеригниң өнчүзүн оорлап келген. Армияның өнчү-хөрөгизин массалык оорлаар чорук сөөлгү он чылда кедереп барган. 1992 чылдан бээр Россияның шериг кезектери акша-төгөрик, аш-чем, идик-хеп, ок-чепсек болгаш чурттаар бажың талазы-биле улуг кризиске таварышкан. Ол үениң иштинде шериг кижилер бодунуң турган кезектеринден 350 млрд. рубльдин өнчүзүн оорлаан болуп турар. Бо дээрге чүгле эрге-хоойлу органнарынга билдингени ол-дур, билдинмээни база ол хире деп, эксперттер түңнел үндүргөн. Бо дээрге бир чылдың шериг бюджетинден хей акша-дыр. Ам кымнар, канчаар оорлап турган эвес, сайгарып көрээлиңер. Бо материалды бижирде "Комсомольская правда" солунга журналистер Виктор Баранец, Михаил Фалалеев оларның материалдарын болгаш өске-даа солуннарны ажыглаан.

СОЛДАТКА АРТЫК ӨНЧҮНҮҢ ХЕРЭЭ ЧОК

Солдаттар колдуунда ок биле боолар оорлап турар. Оку боо боолап тургаш боттарыга арттырып ап турарлар. Садып алыкчылары доктаамал шериг кезектерин долганып чоруп турар. Автоматтың он огун бир долларга, пистолет Макаровтуң он огун — 2 долларга дээш чорудуп турарлар. Чылдың-на Россияның шериг кезектеринден 300-тен 500 чедир боолар чидип турар. Чечняда бир "АКМ-ниң өртээ муң рубль. Чечен дайынзырактар мина садып алырынга кончуг туралыг. Ооң бирээзин-не 500-1500 долларга ап турар.

Сөөлгү чылдарда солдаттар, матростарның өңнүг металл оорлаары көвүдээн. Соңгу чүктүң шериг-далай флорунуң Видяевога бир матрос далай адаанда чоруур хемелерниң ядролуг реакторунуң хыналда приборларын оорлап садып турганы илерээн. Ооң флотка чедирген когаралы 300 муң рубль болган. Ыраккы Чөөн чүктүң шериг округунга бөлүк дээрбечилер (шериг кижилерден чыылган) С-300 ракета комплекзиниң аар ертектиг алдын болгаш платинадан кылган электронуг плиталарын оорлап тургаш, туттурганнар. Оларның ниити чедирген когаралы 800 муң рубль четкен. Солдаттар ок-чепсек болгаш аш-чем аймаан чылдың-на 10-15 млн. рубльге оорлап турар.

ОФИЦЕРЛЕР БОЛГАШ ПРАПОРЩИК-ТЕРНИҢ ЭРГЕЗИНДЕ

Олар солдаттарга, матростарга көөрдө, тушенка, идик-хеп, ок оорлавайн, эң-не орулгалыг чүүлдерни шингээди-палырынче кичээнгейни угландырып турар. Оларның оорлап алгаш садып турар ок-боозу болгаш өске-даа айыылдыг чепсек-херекселдери чурттакчы чоннуң амы-тынынга улуг айыылды тургузуп турар. Бо чылын Дагестанның Каспийск хоорайга май 9-та парад үезинде болган чазылдырышкынның истелгезин чорудуп кээрге, бир

улуг эрге-дужалдыг офицерниң айтышкыны-биле складтан "МОН-90" деп минаны оорлап алгаш, өлүрүкчүлерге садышканы илерээн. Ол талазы-биле 6 офицерге кеземче херээн оттурган.

Чечен дайынзырактарны даштыкыдан доктаамал үнелиг доллар-биле акшаландырып турар. Ол акша-биле олар Россияның офицерлерин таварыштыр чепсекти садып ап турары илерээн. Борта мындыг чижекти кирип көрейн. Краснодар крайның 017=04 шериг кезээниң бөлүк офицерлери Кавказ чурт-тук кижилерге 180 "Град" деп реактивтиг снарядтарны 2 млн. рубльге садар деп тургаш, туттурганнар. Бодунуң чонун, бодунуң шерин оорлап турар офицерлер кайың тыптып келгенил деп, айтырыг чайгаар-ла тургустунуп кээр. Россияның шеринде мезү-шынар талазы-биле туруш чок кижилериниң тыптып келгени чажыт эвес.

Эң берге айтырыгларның бирээзи чамдык офицерлер шеригниң эң чажыт чепсек-херекселдин даштыкы чурттарже үндүр садып турары илерээн. Ыраккы Чөөн чүктүң шериг кезээнге офицер-разведчик Юрий Николаев Кыдатче СУ-27 шериг самолеттуң чажыт дериг-херекселдерин үндүр садыпканының түңнелинде, ужал чүүлдүң авиаполугу шериг белеткел күжүн чидирген, авиаполку тараткан. Москва чоогунда Кубинканың шериг авиаторлары подполковник В.Сторожук болгаш улуг прапорщик И.Толкачев үр үениң иштинде шериг самолеттар блоктарын, артык кезектерин оорлап садып келгеннер. Кажан СУ-27 самолеттуң эң-не чажыт антенна-локатор комплекзин 250 муң долларга үндүр садып чыткаш, туттурганнар. Малинонаның ужал чүүлдүң чайгы гарнизонундан офицерлерниң бөлүк "бөзектери" доктаамал шериг самолеттарның моторларын, артык кезектерин, "воздух-воздух" ракеталарны садып турганнар. Оларның бир чылда орулгазы 500 млн. доллар чедип турган. Шериг ужал чүүлдүң офицерлериниң меге документилер болгаш өске-даа чажыт аргаларны ажыглап тургаш оорлаан өнчүзүнүң ниити түнү 34 млрд. рубль четкен. Билдинмээни та чеже.

Шериг чепсек-херекселдер эң-не үнелиг, ховар өңнүг металлдардан кылдынган болур. Ону оорлаар чорук сөөлгү үеде "мода" болган. Ол металлдар шеригниң эң-не нарын дериг-хе-

рекселдеринде турар, ынчангаш когарал денди улуг. База бир нарын айтырыгларның бирээзи — кывар-чаар материалдар оорлаар чорук чурумчаан деп болур. Балтий флорунуң прапорщиги Асаев 103,9 муң рубльге, Петропавловск-Камчатскдан үш офицер 300 муң рубльдин кывар-чаар материалдарын оорлаан. Бо талазы-биле рекордту Североморскиниң кывар-чаар материалдар баазаның мичманы тургускан. Ол өске судноларга 2 муң тонна кывар-чаар материалды оорлап кудуп берипкен. Ооң ниити флотка чедирген когаралы 1,5 млн. рубль болган. Мооң мурнунда шеригниң федералдыг орук-тудуг албанының саң-хөө килдизиниң начальниги турган полковник Студенников күрүне бюджетиниң акша-хөрөгизин кара туразында чарыгдан турганы илерээн. Кажан херекти оттуруп, шийдериниң кырынга кээрге, 20,101 млрд. рубльди төлөп берипкен. Езулуг бай полковник деп бодун бадьткан.

ГЕНЕРАЛДАР КАНЧААР ООРЛАП ТУРАРЫЛ?

Бир эвес Гиннесстиң номунга "Генералдар оору" деп эге турган болза, борта Россия бүгү талазы-биле бирги черге кирер. Эрткен он чылдарда кеземче херээнге 100 генералдар, адмиралдар онаашкан. Оларның 60-ы торгаал, сагындырыг, албан-хүлээлгезинден ескээр чайлатканы, чамдыктары пенсия үнгени-биле өйлежип каан, 20 хире кижилер шийттирген, оларның чүгле 5-и тенниг херим артыңче кирген. Ам-даа 20 хире генералдар истекчилерде өчүк берип орат. Оларны 3 чылдан 10 чылга чедир шийдер кеземче херээ көрдүнүп турар-даа болза, чүгле 3-4 хирези кагжыргай дайнаарынга четсе хөңнү.

Генералдар аразындан шеригниң өнчү-хөрөгизин оорлаарының талазы-биле рекордту мооң мурнунда Камгалал яамызының бюджет болгаш саң-хөө талазы-биле ол эрелелиниң начальниги турган генерал-полковник Георгий Олейник тургускан. Ооң 450 млн. долларны оорлааны билдинген. Ол акшаны кандыг-даа айтышкын чокка Украинаже шилчидип чорудупкан болган. Камгалал яамызының бөлүк генералдары янзы-бүрү меге документи-

лери долдуруп тургаш, күрүне бюджетинден 51 млн. долларны оорлааны илерээн.

Мооң мурнунда дузалал шериг-далай флорунуң начальниги контр-адмирал Ю.Кличугин бодунуң кара туразы-биле норвежерге универсал корабль "Анадырны" 2 млн. долларга садып чорудупканы илерээн. Халажылгада контр-адмиралды 10 чылда шийдери көрдүнүп турар. Оожум океанның шериг-далай флорунуң радиотехниктиг албанының начальниги В.Морев бодунуң дузалакчылары-биле радиолокациялыг станцияның чажыт кезектерин сайгарлыкчыларга оорлап садыптарга, олар кызыгаар эрттирип бар чыткаш, туттурганнар. Моревти 8 чылда хосталгазын казып шийткен. Мооң мурнунда Соңгу чүк флорунуң кол командьлакчызы турган адмирал О.Ерофеев 65 млн. рубльге саң-хөө, чуртталгатууга адырынга көрдүнгөн акша-хөрөгизин бодунга шийгээди алганын истекчилер тыпкан.

Эрткен он чылдарны (1992-2002) генералдарның, адмиралдарның "алдын" чылдары деп чугаалап болур. Кол шериг прокуратуразының чамдык оттурган херектерин үстүкү органнарның айтышкыны-биле ара соксадып кааны хомуданчыг. Мооң мурнунда РФ-тиң Камгалал яамызының сайыды турган Г.Грачевтуң хоойлуга дүүштүр эвес 150 муң дойч-марка-биле садып алган "Мерседес" деп машиназынга хамаарыштыр улуг шуугаазын шак ыңдыг чылдагаан-биле дооступ каан. База-ла ыңдыг байдал-биле бөлүк херек үлгедикчилериниң Англияга бөлүк чажыт бронетехниканы, АКШ-ка С-300 зенит-ракетаның чаа комплекстерин садыпкан херектер ажиттынмайн хагдынып калган. Хей генералдарның киржилгези-биле Арменияга 1 млрд. долларга садыпкан шериг техниканың, ок-чепсектиң херээн оттурарын Кремльдин айтышкыны-биле соксадып каан. Сөөлүндө ол херектин истелгезин чорудуп турган истекчини үстүкү органнарның айтышкыны-биле ажылындан хостаан.

Соңгу Кавказка турган шериглерниң кол командьлакчызының киржилгези-биле Грузияның шериг бөлүктеринге садыпкан шериг техниканың болгаш чепсек-херекселдин дугайында кем-херек үлгедии кым-даа, кажан-даа билип албас кылдыр хагдынган. Россияның ийи авианосецтерин даштыкыже

үндүр садышкан генералдарның, адмиралдарның кем-херек үлгедии далайже октаан даш-биле демей барган. Он чылдарның иштинде шеригниң кол прокуратуразының киржилгези-биле россияжи шеригниң 2 млрд. доллар өнчүзүн камгалап арттырган. Борта мындыг таварыганы кирип болур, мооң мурнунда ажыглалга турган шериг самолеттарны даштыкыже үндүр садар деп турган бөлүктү туткаш, истекчилер күрүнени 150 млн. долларга камгалап каан.

Чуртун камгалаар сорулгалыг экинде погонуг кижилер бодунуң эргезин ажыглап алгаш, шеригни канчаар оорлап турарын кысказы-биле көргүзөргө мындыг-дыр. Мындыг хай-халап кайың тыптып келгенил деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр. Үптекчилерге, самчыгдыкчыларга, дээрбечилерге күрүне өнчүзүн оорлаар чорукка орукту ажыдып берген кижилер Ельцин дизимзе, черле чыгырып турбас. Эрткен чылын Краснодарга электри шугумунуң ак-демир сывырындаан оорлааны дээш, бир кижини 3 чылда шийдип турда, мынча дээн болгай: "Мен амыдырал дээш 500 рубль оорлаан-дыр мен, а дээрбилер миллион-миллиону-биле чуртту оорлап турда, херекке албас болгай силер" — дээн. Кымны шындыр. Дээрги Ельцинниң уруу Дьяченконуң даштыкыда суп алган акшалары, шимчевес хөрөгилери Россиядан оорлап алган акшазы-ла болгай. Капиталистиг ниитилелге бүгү назынында чурттап келгеш, үш-дөрт аданың өнчүзүндө дамчып келген байлар миллионер, миллиардерлер болур чүве-дир. Россия рынок экономиказынче шилчип киргеш, 20 чыл безин четпээнде, делегей деңнелдиг байлар канчап тыптып келгенил, мону база Гиннесстиң рекордтар номунче кирип болза, ажырбас хире.

Бо чылын РФ-тиң Президентизи В.В.Путинниң Федерация Чевүлелиниң Хуралына Күрүне Думазының депутаттарына чоруткан Айыткалын сайгарып чугаалажып турар үеде чурт деңнелинде коррупция-биле демиселдин кошкан онзалап демдеглээн. Эрге-хоойлулуг күрүнени тургузар деп чугаалажып турар болгай бис, экинде погоннарлыг эрге-хоойлуга хамааржыр кижилер чуртун оорлап турары кымны-даа дүвүретпес аргажок.

СПОРТ СПОРТ

ДИАСПОРАНЫ ТУРГУСКАН

Сентябрь 28-те республиканың Хереглекчилер эвилелинин баштаар черинин хуралдаар за- лынга Чыргакы, Чыраа-Бажы, Хо- рум-Даг суурларга төрттүнгөн болгаш өскөн, амгы үеде Кызыл хоорайда чурттап турарларның чыгыжын ТР-ниң Улуг Хуралының депутаты Мөңгүн-оол Сынаевич Монгуш, Чыраа-Бажы суму ча- гыргазының даргазы Василий Борбак-оолович Куулар, ТР-ниң начын мөгези Алексей Хомушку организастап эрттирген. Аңа ол черлер чурттуг бүдүрүлгө удур- тукчулары, албан-хаакчыттар, сайгарлыкчылар болгаш студен- тилер киришкен. Хуралды В.В. Куулар даргалап эрттирген. Ху- ралга чангыс чер-чурттугларның бөлүүн — диаспораны тургускан. Ооң сорулгалары мындыг:

— Чыраа-Бажындан депшит- кен ТР-ниң Улуг Хуралынын депутаттары: С.Х.Монгуштуң, М.С.Монгуштуң, Х.Д.Монгуштуң болгаш Чыраа-Бажы суму чагыр- газының даргазы В.В.Кууларның сонгулдалар үезинде программа- ларын амыдыралга боттандыра-

рынга идигни, дузаны көргүзөр; — төрөөн суурунун эконо- миктиг, культурлуг, шажын-чу- дүлгелиг болгаш спортчу хөг- жүлдезинге «демниг сааскан төвө тудуп чиир» дээн ышкаш чангыс аай үзел-бодал-биле демнежил- ге, деткимчени көргүзүр;

— корум-чурум тудуп турар органнар-биле демниг ажил- даары;

— бот-боттарынга дузаны, деткимчени көргүзери.

Оон ыңай диаспораның ке- жигүннери ТР-ниң начын мөгези Алексей Хомушкунун адынга тураскааткан бичии оолдар ара- зынга хүрештин кубогунун юби- лейлиг (10 чыл) байырлалын бе- дик деңгелге эрттирерин чу- гаалашкан.

Диаспораның түр када удур- тулгазын депутат М.С.Монгуш хүлээнип алган. Юридиктиг эр- гени боттандырар документи- лерни кылып эгелээн. Суму чагыргазының даргазы «Төрөөн суур» деп ачы-буян фондулуг агар санны банкыга ажыдар.

Виктор КУУЛАР.

ХЕЙМЕР-ООЛ ОНДАРНЫҢ АДЫНГА

Сентябрь айның сөөлгү дыш- таныр хүннеринде Чадаана хоо- райга эртемден, башкы болгаш шыдыраачы Хеймер-оол Опан- ович Ондарның чырык адынга ту- раскааткан шыдыраага маргыл- даа болуп эрткен. Бо мерген оюнга Өвүр, Чөөн-Хемчик, Сүт- Хөл болгаш өске-даа кожуун- нардан 60 хире кижжи киришкени шыдырааның барыын кожууннар- да делгеренгейин көргүзүп ту- рар. Маңаа шупту беш командага киришкен 4 эр болгаш 1 херээ- жен ойнакчы 20 партиядан 14 санны алган, Чыраа-Бажындан келген команда мурунаан.

Элээдилер аразынга болган маргылдаага 8 команда кириш- кен. Найысылалдан школадан дашкаар өөредилге төвүнүн командазы аалдап келгени маргыл- дааны улам чидиглендирген. Кызылдың, Чыраа-Бажының, Чадаананың командалары тус- тузунда шаңналдыг черлерни алган. Кызылдың командазы дээш К.Сат, А.Куулар, Д.Салчак, И.Ичин-Норбу болгаш Ч.Кыны- раа ойнааннар.

СААРЛЫКЧЫ-ШЫДЫРААЧЫ

Бай-Хаак суурнун төвүнде азыг черде турар «Дельфин» деп бичии садыгдан үнгөн-кирген улус үзүлбес. Эң ылаңгыя улгады берген назылыг пенсионерлер мында машина-техниказын ажилдаткан турарын эскерип болур. А садыгже кире бээрге, азыгда шыдыраа ойнап турар улусту элээн каш кижжи бүзээлеп алган турарын бо-ла көрүп болур. Ынчангаш бо садыг Бай-Хаак суурда шыдыраа клубу деп адаттынып болур хире ат- сурагылыг аларган.

Садыгның ээзи Елизавета Хо- мушкуевна Күжүгет — саарлык- чы болурундан аңгыда, кожуунда шыырак шыдыраачыларның бир- ээзи. Ол кожуунга болган эр улус аразынга эртип турар мар- гылдааларга тилевес-даа болза, шаңналдыг черлерни алгылаар. Кожууннун шыдыраа командазы- ның кежигүнү болгаш ол спорт-

Бо шыдыраа фестивалын Ча- даана хоорайның 1 дугаар шко- лазының эгелээшкини-биле эрт- тирген. 1954 чылда ук школаның төөгүзүнде бир дугаар алдын ме- даль-биле Х.О.Ондар дооскан. Ынчангаш бо шыдыраа маргыл- даазын организастап эрттирип турар башкыларның, эң ылаңгыя школа директору Аннела Алек- сандровна Монгуштуң база мар- гылдааның кол шииткекчизи Тимур Опан-оолович Ховалыг- ның, үндүрүп турар күжүн дем- деглевес аргажок. Школаның өөреникчилеринин бараалгат- кан концерти шыдыраа фести- валын улам аян кирип турган. Маргылдааның киржикчилери Х.О. Ондарның төрөлдеринден белектерни, оларнын аразында «Х.О.Ондарның шыдыраага 100 партиялары» деп ном база бар, байырлыг шинчиге алганнар. Маргылдааның киржикчилери болгаш «аарыкчылары» ук мар- гылдаа чанчыл бооп эртип турар болза кандыгыл деп күзелин илереткеннер.

Николай ШИШИГИН.

туң бо хевиринге маргылдаалар болу бээрге, доктаамал деткич- чилээр, харын-даа маргылдаа эрттирер чер чок таварылгалар тургустуна бээрге, бажыңыга стол, сандайны таарыштыр сал- гаш эрттирер аргаларны тургу- зуп берип турган.

Бай-Хаак суурда шыдыраага сонуургалдыглар хей. Олар Ели- завета Хомушкуевнаның ачызын- да кире бээр черлиг. Ынчалза- даа чогуур албаннар шыдыраа- чыларга удур базымны кылып, оода стадион чанында ээн турар бажыңны септеп берип, теннис, бильярд, шыдыраа ойнаар чер кылдыр дерип бээр болза эки. А ам дээрезинде олут билбес саар- лыкчы-шыдыраачы дунмавыс Елизавета Хомушкуевнага, ооң эвилең, хүндүлээчел бүдүжүңгө өөрүп четтиргенивисти илерет- пишаан, чаа чедишкиннерни күзедивис.

Хожг-оол МОНГУШ.

Эрзинниң шоваа оглу Эрес Яндаа Кувалда (Улуг-Маска) деп чараш дыңналыр шоланы өөр- зүрек, хөглүг чоннун чурту — Өвүр черге тып алган. Эрес Кыр- гысович Яндаа деп кымыл ол?

Экерлерниң ойнуу ойнаан Эживистиң чораан бодун, Ажыл-херээни, арыг нүүрүн Адал, сактып чыгылыгылар, Эргим эштиң аваангырын, Эрес-дидим кашпагайын Төрээн Тыва деспес оолчу Дезеп, салгал, ойнап чорзун!

Мээң холумда мындыг сөс- терлиг Эрзинден чалалга, чугаа- лажып оор өөрүм — өйлөп-өй- леп кезек болгаш-ла душчу бээр- им Семен Монгуш биле ооң өөнүн ишти Ульяна.

Ук чалалганы тарадып турар чылдагааны — бокска ТР-ниң 7 дакпыр чемпиону, кикбоксингге Сибирь чемпиону, Азия дип- тич чемпионының хүлөр ме- дальының эдилекчизи, Россияның шилиндек команданың кежи- гүнү, ТР-ниң күш-культура бол- гаш спорттун тергиини, сураг- лыг спорт мастери, Эрзинниң төлептиг оолдарының бирээзи Эрес Кыргысович Яндааның адын Эрзинниң элээди уругларның спорт школазынга тыпсырының байырлыг езулалынче моорлап кээрин оргкомитеттиң өмүнээ- зинден дыңнаткан.

Чалалгада кырлаң думчуктук, чазык, чымчак көрүштүг, шөй- бексимээр арын-шырайлыг анык кижиниң хөрөк чуруунче Семен Дажы-Серенович айты- пышаан чугаалады:

— Кижжи бүрүзүңге бир ду- гаар өөренип чораан школазы эргим. Эрес чүгө чангысклас- чым эвес, уруглар садигинден тура-ла, кады өскөн ынак эжим- дир. Садикке тургаш-ла, бистиң командиривис турду.

— Эрес Кыргысович арыг шынчы, ак сеткилдиг болурундан аңгыда, сүзүк-чүдүлгени база хөлчөк сагыыр — дээш, Ульяна база чугаага киржи берди. — Чоок эш-өөрү-биле хөөрежип олурга, чугаазының төнчүзүнде бурганга тейлеп ба- раан болуру — бу- рунгу тыва өгбеле- ривистиң ыдыктыг чаңчылы турга- нын ыяап-ла эште- ринге угаадып, са- гындырып- каар кижжи.

Эрес Яндаа школачы чылда- рында-ла чемпион атка төлептиг болуп өзүп орган. Ооң спортка бердингенин кады ойнап өскөн эш-өөрү эки билер. Тос класска тургаш, чангыскласчы эжи Вла- дик Ховалыг-биле бокска со- нуургалдыг оолдарны шуптузун чыып алгаш, шыдаар шаа-биле өөредип, сөөлүндө келгеш, Аль- берт Дирчин, Леонид Лакпажап ышкаш салым-чаяанныг боксер- ларны улуг спортче кириген. Школачы тренерлерге олардан чангыс класс улуг эштери: Май- оол Монгуш, Алексей Седипкоп Эрзинниң бокс школазын ажыда- рынга, чаа-чаа аттарны илерди- ринге үлүүн кириген. Бо оолдар сонуургалы чангыс аай турганы- биле кожуун төвүңгө бокстуң эге таваан салганнар, харын-даа оларны баштайгы тренерлер деп санап турар.

Эрес Яндаа 1977 чылда Эрзин ортумак школазын дооскаш, шериг албанынче аъттаныпкан. Эрзинниң бокс школазының ат- алдарын аңаа база камгалап шыдаан. Ортаакы Азияның ше- риг округунун дивизия чемпиону атка төлептиг болган.

Бодунга ыяк негелделиг

спортчу оол чаш чылдарында-ла хол бөмбүү, баскетбол, хоккей ойнаарынга чангыс чер-чурт- туларының идегели, чоргааралы турган. Якут халышка ТР-ниң ре- кордун тургусканы — бо спорт- чунун көскү чедишкиннериниң бирээзи. Ол безин ооң хөй тала- лыг талантызын бадыткап турар.

Республиканың билдингир боксерларының одуруун баштап чораан спортчу Эрес Яндаа тывынгыр, сагынгыр бодалдары- биле эш-өөрүңгө эге класстарга тургаш-ла, үлегер болуп келген. Ол ынчан-на эш-өөрүнүн баш- тыңы, орук баштаар «сылдызы» болуп, оларны эдертип алгаш ба- лыктаар, кымны-даа бодунче со- рунзалай тырта бээр тывызыксыг аажы-чангыг, сеткили чымчак, чамдыкта шала уян-даа апаарын өөрү ам-даа сактып, мага хан- мастар. Черле баштың кижжи бол- гаш, класс даргазы-даа чораан.

Эрзинге музыка школазы

туң шыпшык бединче үнеринге Эреске моондакты 1995 чылда таварыштырган. Делегей чемпионатында чедир чеди-ле хонук артканда, Закавказьениң Тыврауз хоорайга белеткел эр- тирериниң шенелде оюннары болур дей берген. Ынчан кик- боксингге Россияның национал команданың улуг тренери Семен Монгуштуң делегей чемпионатында киржир шилин- дек команданы удуртуп турган үези.

Тывраузка болган мөөрейге ойнакчылар кемдээшкин алба- зын дээш 16 унций хемчээлдиг улуг хол-хаптарын кедирип каан. Чогум кол маргылдаага кедер хол-хаптарының хемчээли 8 унций турган. Эрес хол-хаптар эптешпээнинден, ыңдыг шилил- геге сеткилинде таарзынмаа- нындан мөөрейге киржиринден ойталааш, бодунун деңизинге 2 дугаар ойнакчы болуп кур-

Эки кижилер дугайында

"КУВАЛДА" КЕЛДИ-ЛЕ...

ажыгтынганда, баян салбырынга дөрт класска тургаш кирген. Кожууннун музыка школазының бирги доозукчузу. Тывага ыры- хөгжүм ансамбльдери чаа-ла тыптып, хөгжүп орда, Эрзинниң «Хүлүмзүрүг» ансамблин Эрес Яндаа эш-өөрү-биле тургузуп ал- ган. Ритм-гитарага ойнап, ан- самбльдиң согар хөгжүмүңгө ой- нап, солистеп, ансамбльди тур- гусчуп, ооң эвээн тудуп турган. Шеригден халажып чедип келгеш, төрөөн школазынга бокс секциязын ажыткан. Эрзин шко- лазының күш-культура башкызы, хөй-ниитичи тре-

лавырга артып калган. Маңаа бир чогаалчының мындыг сөстөрүн сактып кээли: «О, чылдар болгаш амыдырал! Олар боттарының соксаал чок саарыгларында хөй-ле чажыт- тарны кижиден чажырып алган турар. Амыдырал-даа, ынакшыл- даа улуг чажыт-тыр». Эрес Кыргысовичиниң ынак эжи Любовь Сүрүновна Кызыл хоорайда пенсия фондузунда ажылдап турар. Уруглары: Ассоль — ТКУ-нун 4-кү курузунда, өпөя- лыг, Айза — школачы, ийи харлыг Эреспеек келир үезин- ге бүзүрелдиг доругуп орап.

Маңаа бир чогаалчының мындыг сөстөрүн сактып кээли: «О, чылдар болгаш амыдырал! Олар боттарының соксаал чок саарыгларында хөй-ле чажыттарны кижиден чажырып алган турар. Амыдырал-даа, ынакшыл-даа улуг чажыт-тыр».

Өлүмнүн караа соок. Өг-бүлө чидиригге база таварышкан. Боксер оглу Чингис чок апар- ган. Өг-бүлениң башты- ны Э.К.Яндаа база чырык өртемчеден чарлып, арай эрте «адынын бажы хоя берген».

«Чону — чоорган, хөйү — хөйлең». Чүү-даа чүвени бодунун кызымаа, сарылыг угааны-биле чедип алып, бот-башкарнып шыдаар, бүдүштүг мөзү-шынар- лыг улуг спортчу Эрес Кыргы- сович Яндааны эрзинчилер ут- паан. Ооң адын мөңгөжидип, Эрзинниң спортшколазын хөйге төлептиг боксернун ады-биле адаар шийтпир хүлээп алдыган. Ол саналды Эрзин кожуун чагыргазының даргазы Алдын- кыс Чамзырыновна Комбу чүүл- дүгүнүп деткээнинге эрзин- чилер, Эрес Кыргысовичиниң өг- бүлөзи, дөргүл-төрөлдери, спортчу эш-өөрү, чангысклас- чылары өөрүп четтиргенин иле- редип турар. Эрзинде элээди уругларның спорт школазын ынчаар адааны улуг кижизидикчи ужуруткалыг. Чүгө дээрге Эрес Кыргысович Яндаа — хөгжүмчү, спортчу, сурагылыг боксер болгаш бүгү күжүн, бар-ла эгээртинмес энергиязын, хөй талантыг ховар талантыг келир салгал дээш амыдыралының сөөлү минутала- рынга чедир берип чораан. Аравыста ол чок-даа болза, ооң амыдырал, ажыл-херээ кезээде чаштар-биле тудуш.

Даңы САЛЧАК.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ЧОГААЛЧЫГА УЙГУ ХЕРЕК

(Төнчүзү. Эгези № 112 "Шында").

Н.С.Хрущев ТК-ның бирги секретары, Л.И.Брежнев ТК-ның Чингине секретары апаргаш, боттары оларга чүдүүр чорукту өөскүдүп үндүрүп алдылар чоп? "Хүндүлүг Никита Сергеевич азы эргим Леонид Ильич!"

Ажы-биле чугаалаарга, чогуур үезинде И.В.Сталинге чүдүүр чорук херек турган болдур ийин. Оон туржук Владимир Ильич Ленинге база чүдүп чордувус чоп? Ийи-чаңгыс кижиге чүдүүр чорук чокта, ажыл бүтпес. Бис ам-даа болза, Россиянын Президентизи В.В. Путинни, Тыва Республиканын Чазанын Даргазы Ш.Д. Ооржакты хүндүлээр бис. Ол дээрге, бир талазында, хүндүлел-даа болза, ийи талазында, чүдүлгө-дир. Оон ыңай шажын-чүдүлгени, хамламаны база катап оттуруп тур ышкажыл бис.

Сталинге-даа, Токага-даа чүдүп чордувус, оон эки талалары база турган. Сталинге чүдүвезин болза, совет улус Ада-чурттуң Улуг дайынынга тирилелге чедип албас ийик. "Төрөөн чурт дээш, Сталин дээш!" шериглер атакаже өлүр тынын соонга каггаш, кирип турдулар. Ам кандыг-дыр, Чечняже чаалажып чорупкан солдатка акша төлээр. Кандыг-даа патриотизм чок. Кижилер өгүлөзүн акша-биле хандыра дээш дайынче чоруп турар. Оон чижээн бодувустуң Тывавыстанна көрүп тур ышкажыл бис. Ам патриотизм акша эвес, акша патриотизм апарган. Акша дээрге

амыдырал, кадыкшыл болу берген. Узун акша сүрбөдөр деп коммунистер бисти сургап турдулар.

Тыва капиталистиг ниитилел формациязын эртпезин, олче ам дедир эеп келген. Мээң бодальм-биле алырга, кандыг-даа революция, оон иштинде Октябрь революциясы, база авантюра-дыр. Кижиге амытанның сайзыралының артап болбас алдын өргөн ышкаш, шын оруу таваар, далаш чок хөгжүлдөзү революция-дыр. Бис ам ыңдыг орукта кирипкен бис.

Ам-на бодумнуң тоң чугула сорулгамче кириптейин.

Тыва литератураны үндезилээрде, кайын-на каш борбак кижиге — Тока, Сарыг-оол, Саган-оол, Чадамба, Пюрбю суглар дижек, бөлүгүлөжүп алгаш, бир столга спирт салгаш олурупкаш, "бис борта тыва чогаалды үндезилээлиңер" деп сүмөлөшкөш, шүлүк бижип эгелээннер деп? Чогаал бижири дээрге, чаңгыс кижиниң херээ-дир. Прудков шолалыг Жемчужниковтар, чурукчулар Кукрыниксылар дээн ышкаш ийи-чаңгыс таварылгалар бар-ла харын, ыңчалза-даа ол ховар чоруктар-дыр.

Тыва чогаалды, бир дугаарында, "Эрге-шөлээ" деп шүлүү-биле 1933-1934 чылдарда Степан Сарыг-оол эгелээн. Ол-ла-дыр, тыва чечен чогаалдын үндезилекчизи өске кым-даа — Тока-даа, Саган-оол-даа, Пюрбю-даа эвес, чаңгыс-ла Сарыг-оол, чүгүлө Сарыг-оол.

Тыва чогаалда ийи-чаңгыс кижиге чүдүүр чоруктан чайлаар дээш, Степан Сарыг-оолдун адын ырадып, тыва литературада чаңгыс үндезилекчи чок, хөй үндезилекчилер бар деп коммунистерниң төөредип турганы ол-дур. Оон ыңай мындыг кончуг кажар көзөр база чаштынып чыдар — тыва чогаалдын үндезилекчизинге Токаны адаар деп. Ынча дээр дээрге Тока боду чагдатпас турган, Чингине секретарь дээш аңаа чүдээш, чогаалдын база үндезилекчизи дээрге, хөлүн эрте бээр деп чүвени оон билбестин аргазы чок турган. Моон-на ужурундан тыва чогаал хөй үндезилекчилерлиг апарган.

База бир мындыг чүлдү адыр кулаам-биле душ бооп дыңнаан мен. Партия обкомунун бир бюрозунга "Тыва улустун национал маадыры кымыл?" деп, айтырыг көдүртүп келген. Бюронун чашпаа кежигүннери чаңгыс аас: "Тока!" диштилер. Тока орта хорадай хона берди. "Мен эвес мен" — деп, ол дораан харыялады. Тодаргай харыя база бербеди, бодун база оон чайладыр хөңнү чок хевирлиг. Оон Тока кандыг-ла-бир кожамык химиренгеш, "Күрүнениң ажылынга күжүн берген Күр-Седини" дей тыртып калды. Оон соонда кым-даа чүве ылттавады. Коммунистиг идеологтар тыва чогаалдын үндезилекчизинге база-ла Токаның адын ыдалап чораан-нарын элдээрти билип ордум. Дорт адаптар дээрге, бир берге, адавас дээрге, ийи берге, маңаа

билдинмес, ара безерек, эремик херек турганын билир мен.

Ам үези келген-дир. Демократия! Кымның чүнү-даа чажырган херээ чок Чежеге дээр "тыва чогаалдын үндезилекчилери" деп шырымаланып келир бис. Ам болзун! Демократия үезинде тыва чогаалдын үндезилекчилериниң (үндезилекчилериниң эвес!!) адын ажыт-чажыт чокка адаар үе келген.

Маңаа улуг орус литератураның классиктиг чижээн көргүзүксеп тур мен. Орус чечен чогаалга А.С.Пушкинниң мурнунда-даа, оон соонда-даа улуг чогаалчылар тургулаан. Ынчалза-даа Алексеевич Сергеевич Пушкинни орус чогаалдын үндезилекчизи деп санап турар.

А С.А.Сарыг-оолдун мурнунда болгаш оон соонда-даа оон улуг чогаалчылар турбаан. Бо чорук херекти харын чийгедип турар-дыр.

Кым-даа маргышпас, Степан Агбанович Сарыг-оол — тываларның эң улуг чогаалчызы. Ам-даа ыңдыг.

1942 чылдың ноябрьда тыва чогаалчыларның бир дугаар Тургузукчу улуг хуралы болган. Орта 30 ажыг тыва чогаалчылар, анык литераторлардан Монгуш Кенин-Лопсан Кол (Юрий) Кюнзегеш суглар олурушкан. Тыва чогаалчылар эвилелинин бир дугаар даргазынга Адыг-Түлүш (Сергей) Пюрбю соңгуттурган. Ол база төөгү-дүр.

60 чылды байырлаан хуралдың доктаалына мындыг чүлдү кириери эргежок чугула деп

санап турар мен:

1. Степан Агбанович Сарыг-оолду Тыва чогаалдын үндезилекчизи деп санаар.

2. Тыва чогаалдын үндезилекчизи Степан Агбанович Сарыг-оолдун тураскаалын Тыва Республиканың найысылалы — Кызыл хоорайга мөңгөжидип тургузар.

Уктураскаалды мрамордан бе азы хүлөрдөн бе кылырын ТР-нин Чазаа шийтпирлээр апаар.

Эң сөөлүндө менден "Силер чүдүлгелиг кижиге силер бе?" — деп айтырып көрүңер. Бодан-майн-даа дораан харыялаар мен: "Ийе, чүдүлгелиг кижиге мен". Коммунистиг партияның кежигүнү болуп, оон кызыл биледин 40 шаа чылда хойлап келдим. Ынчалза-даа чүдүлгеден бүдүү иш-тимде чарылбаан мен. Аннаарымда, балыктаарымда, ыяш кезеримде, хем кежеримде, арт ажарымда үргүлчү ынак тариналарымны номчуп алыр турган мен. Диинээрде чаа одагга келгеш, кожазынга бичии от салып, саң салгаш, тайга-тандымга чалбарып, аш-чемимниң дээжизин аңаа каар чаңчылдыг мен.

Бо төөгүлүг 60 чылда мээң чалбарыым, чүдүлгем мындыг:

— Степан Агбанович Сарыг-оол тыва чечен чогаалдын үндезилекчизи болзун!

Бичии-бичии бижип-даа

каап,

Бичии-бичии ижип-даа каап,
Мынаар бажым дергилеп

каап,

Мынчаар чурттап чору-ла мен.

ЧАА АВТОБУСТАР БОЛЗА...

Бо чылдың октябрь 25-те Кызылдың пассажирлер АТБ-зи бодунун тургустунганындан бээр 70 чылын демдеглээр.

Ук бүдүрүлгениң директору К.Ф.Никофоровтуң чугаазы-биле алырга, бо ажыл-агый бир-ле дугаар 1932 чылдың сентябрь айда ТАР-га Автогужтранспорт конторазы деп аттыг баштайгы транспорт бүдүрүлгези кылдыр тургустунган. 1933 чылда ТАР Чазаның шийтпири-биле Автогужтранспорттуң баазазына Совтутранс ажыл-агыйы тургустунган. Аңаа 29 шимчеп чоруур техника, автомашина бар турган. Оон удуртукчузу кылдыр В.В.Веселовский томуйлаткан. Совтутранстың кол-ла чорудар ажылы — Борбак-Хаак станциязының чонга херек бүгү-лө эт-херекселдерни, аш-чемни Тес-Хем, Улуг-Хем, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик кожуннарынга чедирери. Ол үеде ук бүдүрүлгеге гаражтар чок, кыжын хамык техника даштыгаа хонар, эртенинде доңган машиналарны от салып эргизер турган. Артык кезектер ыңчан шуут чок, эң чугула херек рессорларны, оларга салааларны, ээриилдерни боттарының

септелге мастерскаязынга кылыш ап турганнар. Кожууннарже чедер оруктарның шынары дыка багай. Эң берге маршруттар: Самагалдай, Чадаана, Барыын-Хемчик чедери турган.

1935 чылда ССРЭ-ден ЗИС-8 болгаш ГАЗ-АА маркалыг ийи автобус келген. Ол-ла чылда Совтутранстың баазазына Тыва область автоэргелели тургустунган. 1942 чылда ийи автобустуң бирээзи — ЗИС-8-ти фронтуже чорудупкан. 1946 чылда ук бүдүрүлгө Кызылдың автотранспорт конторазы кылдыр эде тургустунган. ЗИС маркалыг автобустар ыңчан 34 санныг апарган. 1947 чылда автопарк дайын сөөлүнүң ГАЗ-51 машиналары-биле долуп эгелээн. 1952 чылда ол үениң чаа автобустары ЗИС-135, ПАЗ-651 кээп эгелээн. Ол-ла чылын Кызыл хоорайның кудумчуларына автобустар бир-ле дугаар пассажирлер сөөртүп эгелээн. Ынчан ук бүдүрүлгеге таптыг-ла 14 автобус, 14 таксомоторлар турган. Оон эгелээш-ле Кызылдың АТК-зының баазазына пассажирлер аргыштырар автобүдүрүлгени

тургузар айтырыг көдүрүлүп келген. 1959 чылда ук ажыл-агыйның баазазына Кызылдың пассажирлер аргыштырар автотранспорт бүдүрүлгезин тургускан. 1962 чылда ук бүдүрүлгеге даштыкы марканың "Шкода", 1964 чылда "Икарус-Люкс" деп маркаларның автобустары келгилээн. Амгы хүн-нерде Кызылдың АТБ-зинде ЛИАЗ-577, ЛАЗ-695, ЛАЗ-697, Икарус-250, Икарус-255, Икарус-

ниң Чазаа болгаш Кызылдың хоорай чагыргазы чаа автобустар садып бээрин аазап-ла турар. Амдызында ол аазаашкынар бүтпейн турар. Пассажирлер аргыштырылганындан кирип турар акша-хөреңги-биле чаа автобустар садып алыр арга чок. Ол ажылчыннарның, чолаачыларның айда алыр шалыңына, артык кезектер, кывар-чаар материалдар садып алырынга-ла дөңгүп чедер. Оон ыңай ук ажыл-

хүннүң-не доктаамал болуп турар. Эрги-даа автобустар-биле бүгү кожуннарже пассажирлер сөөртүлгези чорудуп турарын ук бүдүрүлгениң удуртукчуларының, чолаачыларның кызыкмаккай ажылы деп санаар. Таңды, Чеди-Хөл кожуннарже автобустар хальвайн турарының кол чылдагааннары — ук девискээрлерден кожуннар даргалары пассажирлер сөөртүр автобустар турар чер, кассир ажылдаар бажың тып бербейн турары.

Эң эки ажылдыг чолаачыларның санына А.Л.Романенко, В.В.Монгуш, С.М.Хомушка, Г.Е.Глухих, Э.М.Чооду, А.С.Пугачев, П.П.Мерзляков, В.Очур-оол, П.Балган-оол, В.Найдан хамааржыр деп, директор Константин Федорович чоргаарал-биле адап олурду. Шынап-ла, Кызылдың пассажирлер АТБ-зи — республикада эң харысалгалыг ажылдыг организацияларның бирээзи, ол 70 чыл иштинде чонну кожуннар аразына аргыштырып келген. Ынчангаш оон амгы үениң негелделеринге дүүшкен дериг-херекселдиг чаа автобустар-биле хандырттынын амыдырал негеп келген.

Борис ОНДАР.

Пассажирлер болгаш автобүдүрүлгө

280, ПАЗ-672, ПАЗ-2305 маркалыг автобустар, ГАЗ-24 маркалыг автомашиналар бар.

Бо хүннерде Кызылдың пассажирлер АТБ-зинде байдал кандыгыл? Ук бүдүрүлгениң директору К.Ф.Никофоровтуң чугаазы-биле алырга, ында 100 ажыг автобус бар. Оларның 40-и хоорай иштинде маңнажып, 60-ы кожуннарже үнүп турар. Бүгү автобустарның 98 хуузу ажыглаар хуусаазы эрткен, эрги. Чаа автобустар чокта канчаар боор, үрели бергеннерин септеп-септеп ажылдадып-ла турар. ТР-

агыйның үндүрүлгө дээш өрөзи 10 млн. рубль ажып турар. Коллективтиң мурнунга ажыл телевинге өрөзиден чоокта чаа адырылганнар. Амгы үеде шалыңы өй-шаанда төлөп турар.

Акша-шалыңга, кывар-чаар материалдар салып алырынга хөреңги ажылдап алыры-биле ук бүдүрүлгө Новосибирск, Красноярск хоорайларже рейстерни база организаптап турар. Тываның бүгү-ле кожуннарынче (Таңды биле Чеди-Хөлден аңгыда) пассажирлер сөөртүлгези

ЧЫРЫТКЫЛЫГ КЕЛИР ҮЕ ДЭЭШ

Сөөлгү үеде саң-хөө, бюджет бистиң амыдыралывыска көскү черни ээлеп турар апарган. Солун, сеткүүддерден-даа, радио, телёдамчыдылгалардан-даа ооң дугайында медээлерни хүннүң чыгыш номчуур, дыңнаар болгай бис. Ынчангаш бо хүннерде үстүнде адааным билишкенин бистиң амыдыралывыстың чарылбас кезээ апар чыдары тодаргай. Ылаңгыя республикавыста чамдык аныяк специалистерниң бюджет айтырылгыларынче онза кичээнгеи сала бергени өөрүнчүг. Ооң бир чижээ Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы Любовь Сарыг-Кидисовна Анай-оол чоокта чаа бюджет айтырылгыларынң талазы-биле экономика эртемнериниң кандидаты атты камгалап алган. Бо хүннерде Тыва Республикада бюджетке хамаарыштыр эртем ады камгалаан кара чаңгыс аныяк эртемден ол бооп турар. Ынчангаш бистиң корреспондентивис аңаа ужуражып, оон каш айтырылгыларны салган.

—Хамыктын мурнунда экономика эртемнериниң кандидаты атты камгалап алганыңар дээш байыр чедирип тур мен, Любовь Сарыг-Кидисовна.

—Четтирдим.

—Бодунарның допчу намдарыңар дугайында номчукчуларга таныштырып көрүңерем.

—Барыын-Хемчик кожуунун Шекпээр сумузунга төрүттүнген мен. Аңаа школа дооскаш, Красноарскиниң саң-хөө техникумунче өөренип кирген мен. Борга саң-хөө талазы-биле эге, шыырак белеткелди алган мен. Оон соонда Иркутскинин экономика академиязын база доостум. Чогуу-на харын экономика эртемнериниң кандидаты атты аңаа аспирантура дооскаш, камгалап алган мен. Мурнуку чылдарда Барыын-Хемчиктин кожуун чагыргазының саң-хөө килдизинге, Улуг-Хемниң кожуун чагыргазының оралакчы даргазынга ажылдап чордум. ТР-ниң саң-хөө сайыдының оралакчызы бооп ийи дугаар чыл ажылдап чор мен.

—Өг-бүлөңер дугайың чугаалап көрүңерем, Любовь Сарыг-Кидисовна.

—Өг-бүлелиг, ийи чаптанчыг, доруа берген ажы-төлдүг мен. Улуг уруум сонгаар дээди өөредилге черинде өөренип турар. Бичи оғлум ам-даа школада. Өөм ээзи иштики херектер албанында ажылдап турар.

—Саң-хөө талазы-биле дээди эртемниң специалист болурун школачы чорааш-ла шилеп алган боор силер аа?

—Ийе, бухгалтер-экономист болуру—чажымдан-на изиг күзелим чүве. Ылаңгыя математика школага эң ынак эртемим турган.

—Бюджет айтырылгыларынң талазы-биле эртем ажылы камгалаан болгай силер. Бюджет деп чүл? Ол дугайың номчукчуларга тайылбырлап беринерем, Любовь Сарыг-Кидисовна.

—Тыва дылга бөдүүнү-биле чугаалаарга, бюджет дээрге күрүнениң акша-хөренгизи-дир ийин. Ооң тургузуу орулгалар, чарыгдалдар-биле сырый холбаалыг болгаш аажок нарын. Күрүнениң бай-шыдалы ооң бюджетинден хамааржыр. А бюджеттин бодунун сайзыралы күрүнениң ажил-агыйларының орулгалыг болурундан хамааржыр. Хей сайзырангай ажил-агыйларлыг, ажил-ишти албатыларлыг күрүнениң бюджетиди хөлчөк бай болур. Бюджеттин

чырадырынче онза кичээнгеи салып турар. Ол чүл дээрге инвестиция акшазы алырын чедип ап, эрги сандарап дүжүп калган Ак-Довурактын «Тыва даг-дүгү» Хову-Аксының «Тыва кобальт» комбинаттарын болгаш еске-даа улуг бүдүрүлгелерни катап бут кырынга тургузуп, оон-даа ыңай чоннун амыдыралынга эргежок чугула чаа бүдүрүлгелерни ажыдары бооп турар. Республикага бүдүрүкчү ажил-агыйлар көвүдөп, сайзыраан тудум, бюджеттин орулгалы көвүдээр. Чүгле ыңчан дотация-биле

өнчү-хөренгизиниң тургустунар үндезиннери ук республикада ажылдап турар хамааты кижилерниң бүрүзүнүң үндүрүү, ажил-агыйларынң орулгалы, үндүрүү, эт-хөренги, чер болгаш еске-даа үндүрүлгелер, орулгалар болур. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, күрүне, ооң албатылары, ажил-агыйлары экономиканың нарын системазы (ожуктуң үш дажы) бооп, бюджетти тургузуп, ооң эт-хөренгизин көвүдөдип турар-дыр ийин. Ынчангаш саң-хөө, бюджет ажылдакчыларының кол сорулгалы — күрүнениң хөренгизин көвүдөдир.

—Тыва Республиканың бюджетиниң өзүдизиниң дугайында кандыг сан-фактылар адап болур силер?

—1922 чылда Тыва Республика чаа тургустунуп турда, ооң бюджетинге өнчү-хөренгизи 40 муң лаң (кыдат акша) турган. Ол үеде күрүне ажил-агыйлары тургустунуп четтиккен эвес, көшкүн амыдырал үезинде чаа тургустунган аныяк республиканың шаа-ла ол. Ам бо хүннерде (2001 чылдың деңгели-биле) Тыва Республиканың бюджетиниң орулгалының хемчээли 426,6 млн. рубль бооп турар. Ол ийи санның ылгалы Тыва Республиканың бюджетиди чаңгыс черге таптап турбаанын херечилеп турар.

—Ынчалза-даа амгы тыва чоннун негелде, херегели, чарыгдалы хей. Ынчангаш Тыва Россияда дотация дузазы-биле амыдырап чоруур республикаларныкы бирээзи болгай. Ындыг байдалдан уштунарының аргазы чүдөл деп көрүп турар силер, Любовь Сарыг-Кидисовна?

—Ындыг байдалдан уштунар дээш Тыва Республиканың Чазаа, бир дугаарында, бюджетти сай-

чурттаар байдалдан уштунар болур бис.

—Тываның келир үеги сайзыралының дугайында чүл чугаалап болур силер?

—Тыва Республика тургустунганындан бээр чүгле 80 ажыг, көшкүн амыдыралдан үнүп, массалы-биле эртембилиг чедип ап эгелээнивистен бээр чаа-ла 50-60 чыл эртип турар ышкажыл. Ол чылдар дээрге еске сайзырангай күрүнелерниң төөгүзүңге деңгээрге, хензиг үе. Бо кыска үе дургузунда тыва чон хөйү чедип алган. Амгы экономиктиг, политиктиг сандараашкынар дээрге, бистиң ам-даа күженишкенин өөрениривисти, ажилдаарывысты негеп турар көргүзүлгелер-дир. Келир үевисти ыңча-мынча чыл хемчээлдиг деп кым-даа кызыгаарлаваан, ооң төнчүзү чок. Ынчангаш келир үеви чырыткылыг, чаагай амыдыралдыг болурунга бүзүрээр мен. Ол чүгле боттарывыстан хамааржыр. Өөрениринге, республикавыстың бюджетин, ажил-агыйларын сайзырадырынга мурнувуста төнчү чок үе бар ышкажыл. А өөрениринге, ажилдаарынга биске кым-даа шаптыктавайн турар.

—Интервью бергениңер дээш четтирдим. Силерниң чугаалааныңар ышкаш тыва аныяктар өөрениринге, ажилдаарыңа чүткүлдүг бооп, күрүнезин, ооң бюджетин байыдып, эт-хөренгизин көвүдөдип-ле турзунам.

Борис ОНДАР чугаалашкан.

ЧУРУКТА: Любовь Сарыг-Кидисовна өөнүң ишти-биле.

ТЫВАГА 945 КИЖИ ЧОННУ ЧИЗЕЛЭЭР

Эрткен пятницада РФ-тин Чазак Даргазы М.Касьянов Бүгүроссияга даарта эгелээр чон чизезинге белеткелдер ажылының түңнелин үндүрген селектор хурал эрттирген.

РФ-тин Чазаның Даргазы ниити национал ужур-уткалыг бо чугула болуушкунга РФ-тин бүгү субъектилер багай эвес белеткенгенин, чугула документилен, акша-төгериң-биле четчи хандыртыганын демдеглээн. Россияга чизе белеткелин 99,9 хуу күүсеткенин М.Касьянов онзалап айткан.

Ниити Россияга чон чизелээшкини 470 муң тускай

белеткээн кижилер чорудар, а Тывага 945 кижилер чонну чизелээр. Тыва Республикага чон чизезин эрттиреринге практиктиг дуза көргүзери-биле РФ-тин күрүнениң Статистика комитетинин харысалгалыг ажилдакчызы В.Ключников Кызылда келген ажылдап турар.

Мооң мурнундагы үелерде СССР-ге, Россияга ниитизи-биле 11 чизе эрткен. Бо чылгы чизени эки организастап чоруткан аңгы-аңгы кижилерни РФ-тин Президентизи В.Путинниң Чарлыын езугаар тускай медаль-биле шаңнаары көрдүнген.

Алексей АИР.

КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

никчизи Алдын-Белек Норбу база кирип турар. Ол юбилейге келген янзы-бүрү чурттарныкы төлээлеринге тыва сыгыттын катап-таттынмас чаражын бадыткап аян тудар.

А. ДАРЖАА.

АРАГА ЧОК БАЙЫРЛАЛ

Барыын-Хемчик кожуунун ыяш ажил-агый ажилдакчылары профессионал байырлалын Улуг Актың Шолбанак деп черге демдегледип эрттирип турганын көргөш, биживес аргам чок болду. Ук ажил-агыйның даргазы Сергей Манчын 80 хире ажилдакчыларының аразынга спортчу мөөрейлерни эрттирип, мурнакчыларны шаңнап-мактап, арыг агаарга хөглеткен.

—Бо ыяш ажил-агыйн хүлээп ап турумда, чангыс көпөөк безин агар санында чок турду. Ам республиканын шыырак бүдүрүлгелериниң санында бис — деп, Сергей Иванович чугаалады.

Ук ажил-агый эрткен тос айларда тудугта хереглээр 1014, 5 куб. метр чудуктарны, 810,2 куб. метр манзаны болгаш 166 куб. метр топкак-ыяшты, 5313 кг балыкты, 242 кг катты садып-саарып, 58 га шөлде чаш ыяш өзүмнерин олурткан.

Эки ажылы дээш бүдүрүлгеге 1 млн. 200 муң рубль өртектиг өрт өжүрер машинаны берген.

Байырлалга аш-чем хей болган. Ынчалза-даа арага аймаа аңаа көзүлбээни демдеглексенчиг.

Мөңгүн-оол ООРЖАК.

АЪТТАНЫПКАН

Дүүн, октябрь 7-де, Пермь хоорайга болур Россияның Азия талазының девискээр маргыл-даазыңче Тываның хостуг хүреш командазы аъттаныпкан. 1986-1987 чылдарда төрүттүнген оолдарның командазында 8 оол бар, тренери Владимир Хууракович Тюлюш. Маргылдаа октябрь 11-ден 13-ке чедир болур.

БАЙЫРЛЫГ

АЖЫДЫШКЫН

Кызыл хоорайның №8 школазының тудуу доозулган. Дүүн тудугжулар байырлыг байдалга школаның дүлгүүрүн школаның башкыларынга тывыскаан. Улуг, чырык класстарда өөреникчилер өөренип кирипкен.

50 ХАРЛААН ШКОЛА

Тожу кожуунун Ий ортумак школазы 50 харлаан юбилейин эрткен дыштаныр хүннерде демдегледип эрттирген. Аңаа байыр чедирип келген аалчылар хей болган. Оларның аразында школаның доозукчулары дээш кым-нарны чок дээр. Байырлал бедик денелге эрткен.

АЛДЫН-БЕЛЕК АЯН ТУДАР

Октябрь 14-те Россиянын Уруглар фондузунун юбилейинче Тываның төлээлери аъттаныптар. Тываның Уруглар фондузунун даргазы Саара Монгуш баштаан делегацияның кежигүннеринин аразында Тываның салым-чаянын уруглар школазының өөре-

Бо чылдың ОКТЯБРЬ 11-ДЕ

Эрзинниң Культура төвүңге, спорт школазынга Тываның эң шыырак боксеру чораан

ЭРЕС КЫРГЫСОВИЧ ЯНДААНЫН ЧЫРЫТКЫЛЫГ АДЫН ТЫШСЫРЫНГА тураскааткан ачы-буян марафону болур.

Шупту спортчуларны, эш-өөрлерни, эрзинчилерни чаладывыс.

ОРГКОМИТЕТ.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң хеймер уруувус, дунмавыс Бай-Тайга кожуунун Кызыл-Даг сумузунга улуг эмчи, фельдшер-лаборант бооп ажылдап чораан Саяна Семис-ооловна Монгуш озал-ондакка таварышкыш, ынак авазындан, угба-дунмаларындан, акыларындан, төрелдеринден, чаптанчыг чараш оғлу, кызындан чарылган. Бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлежип, ачы-буянын чедирген школа, интернат коллективтеринге, Кызыл-Даг көдээ ажил-агый каттыжышкынының специалистеринге, кожуунун ажил чоктар төвүңге, эмнелге, лаборатория коллективтеринге, чонувуска, төрелдеривиске, эш-өөрүвүске четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Авазы, кады төрөөн угбалары, дунмаларындан.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, көдээ ажил-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпур болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер өрээли — тел/факс (394-22)3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүңге өрөөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 5964. Чагы 113.

АГАР САНЬВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Бнк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелинин Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетинин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттыңан саннары болгаш еске-даа фактылары, дындадылгалары дээш авторлар боттары харылыаар.